
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

ॐ रसमंजरीप्रारंभः शुभंभवतु

२८८३

Acc. NO. ~~2883~~ M-1730

Title - रसमञ्जरी सटीक

टीका. - रसमञ्जरीप्रकाश

Author - भानुदत्त. / टीका. नागेशभट्ट.

Date - ?

Subject - अलंकारशास्त्र.

Folio - 48

Xerox - 96.

Scribe - श्रीकृष्णजयराम घारे.

॥श्रीगणेशाय नमः॥ सा मिनीनां सकलश्यामत्व पर्यवस्यति भातीति सः यामिनीदयितद्योतमानः सोऽस्तु शिवायनः॥१॥ नागेशभट्टनामा शिवभट्टसुतेन सुदेविदुषा। रसमंजरीप्रकाशं रचयामि मितेन वचोभिरर्थघनैः॥२॥ श्रमाशंकयेति॥ स्ववेन करणेनाचंचतीति॥ आद्यपादे मृदुतरक्रियापदकमलस्य तथाविधप्रदेशे प्रथमपातेन सा तरोरेव न तु लतायाः पुष्पमेव न पल्लपुष्पाणि नापि कुपुष्पाणि चयत्नतोऽपि श्रमो मा भूदिति भावेन प्रेमातिशयः पुष्पावचयश्च तद्भूषणार्थः तस्पृहणीयेतस्यां गृहीतुं प्रवृत्ता यां स्वयमेवार्पयददातीति भावः तृतीयपादे कामिन्याः कोमलांगतया शंका॥ अंतर्विघ्नमानं प्रेमभारः रसेनास्वादेनालसामु॥ अ

आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नोन्नतायां भुवि स्वीयेनैव करेण कर्षति तरोः पुष्पं श्रमाशंकया। तल्पे किंमा च मृगत्वचा विरचिते निद्राति भागैर्निजैरंतः प्रेमभरालसां प्रियतमामंगे दधानो हरः॥१॥ विद्रुतुलम्बोमृंगरंसाप्यासंगहेतवे॥ तथा प्रकाशते श्रीमद्भानुनारसमंजरी॥२॥ कृप

स

नेन नायिकाया अप्यनुरागोदर्शितः अंतः प्रेमरसालसा इति पाठे अंतः प्रेमरसालसोऽपि वंचकारेति प्रेमातिशयध्वनिः विद्वदिति॥ रविणा तिकाशूपमानामंजरीयथा भूंगस्य रसास्वादाय भवति तथेयमपीत्यर्थः साहुः ननु भानोः कमलप्रकाशकत्वेऽपि मंजरीप्रकाशकत्वस्य कचिदकुलक्षुण्णत्वाभावाक्षिंसमिदमिसाहुः॥

१३

नायिकेत्युपलक्षणं [illegible]

[illegible] पुरुषोत्तमालम्बनविभावत्वेनेत्यर्थः [illegible]

॥२॥ अभ्यर्हितत्वेने

ति पुरुषोत्तमाश्रयत्वात्स्मरदेवस्य बलाद्वैदग्ध्यैर्बलेनेत्यस्य च पुरुषोत्तमालम्बनविभावत्वेनेत्यर्थः एतेन नायक

स्यापि तत्त्वान्नायिकायाः प्रथमतो निरूपणे बीजं चिंत्यमित्यपास्तं ॥ पूर्वं रक्ता भवेन्नारी पुमान्पश्चात्तदिंगितै

रिति क्रमानुसारेण प्रथमतो निरूपणमित्याहुः ॥ तत्र स्वामिनीति ॥ स्वामिनी चात्र परिणीता ॥ एवकारेण नइति

रिक्तानुरक्तत्वं लभ्यते । अनुरक्तत्वं चानुरागयोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं ॥ तेन मुग्धायां नाव्याप्तिः ॥ वस्तुतो ल

तत्र रसेषु शृंगारस्य [illegible] सा च त्रिविधा स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति

तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया ॥ न च परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तिः अत्र पतिव्रताया एव ल

क्ष्यत्वात् तस्याश्च परगामित्वे परकीयासमविसमायाति । अस्या भेदश्च यथा । भर्तुः शुश्रूषा शी

लसंरक्षणमार्जवं क्षमा च ॥ यथा ॥ गतागतकुतूहलं नयनयोरपांगावधि स्मितं कुलनतभ्रुवामधरे

आमयप्रधानायास्तस्या अप्यनुरागोऽस्त्येव किंतु तत्प्रकटनत्वादिना संवेद्यरसस्य दैन्यं ॥ अनुरागपदेन शृंगार

पीभूता रतिर्गृह्यते तेन मात्राद्यनुरागवत्यामेवकारार्थो नास्तीति परास्तं ॥ एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ न चेति ॥

ल

विभावत्वेन ना
यिकाया निरूप्यते ॥

ति

रु०

...मरु।
टीका।
१२।

दृश्यते नुरागवशात्मनि व्याप्तिरित्यर्थः न त्विशपतित्वं स्वतः पतिव्रतायास्तु न लक्ष्यतामिति पश्य नुरागवशात्
वेत्यर्थः किं या स्याः स्वीयासेपरसंबंधित्वेन परकीयात्वमसतीत्यतन्त्रा ति व्याप्तिरित्याह ॥ तस्याश्चेति । एवं च
स्वीयालक्षणे एवकारं दत्त्वा तस्याः परकीयात्वमेव वर्ण्यते । मिलितभावः वैपरीत्येन सिद्धान्तविरोध इति भा
वः ॥ वस्तुतो व्याप्तिरिति पाठः ताहश्या स्त्री । परसंमन्यमानस्पर्शं केतिध्येयं ॥ ह्रीलिंगसङ्क्रमम् ॥ आर्जवम

धरएव विश्राम्यति ॥ वचः प्रियतमश्रुते रति थिरेव कोपक्रमः कदाचिदपि चेतसा मनसि केवलं मज्ज
ति ॥ स्वीया तु त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्राकुटिलयौवना मुग्धा ॥ सा चाज्ञातयौवना ज्ञातयौवना

नायिका॥

कुटिलता गलागतेति प्रेरणाकुंचनविषयवक्रोऽनुरूपांगो नेत्रप्रान्तं मुग्धथोना कुतूहलत्वेन कापा
चित्रसंव्यज्यते ॥ तथापि नायकमनो विकारपर्यन्तमवेति भावः अधर एवेति तन्मुखं व्यवहितेन प्रसरति ।
अनेन च शील संरक्षणं श्रुतेरेव ॥ नम्रनतायाः अतिधिलेन कदाचित्कुत्यमाति प्रियसंवादादहाभति
थेमानापमानयोः समानसेवत्व विषयवकार्यानुष्ठानाननुष्ठानयोः समहत्वेन क्षमावसंबन्धे तदाति
-तास्त्रेवसः यदि भवेत रात्रसः आरंभमेव न परिपोषः तदा मनस्य नन्नहि स्वल्पां जिका चेष्टेति ननु संधत्यते ॥ ३

तन्नांकुरनेति ।। अंकुरितत्वेन प्रत्यग्रत्वं लक्ष्यते प्रकाशितेतितत्तत्ररागादेरसति प्रत्यग्रयौवनायां मुग्धात्वं सख्यं तेनांकुरितयौवनसाधारणवनितादिषु नातिव्याप्तिः ।। नवात्तयौवनयचेति पुरस्तादति तु विग्रहे एतत्पद रत्रपदे स्वपरे । ज्ञायमानता इति विशेषितं मुग्धालक्षणमेवेतत्पौर्लक्षणं बोध्यं ।। सैवेति । ज्ञाताज्ञात यौवनामुग्धैव क्रमशः पूर्वं । लज्जातत्तो नायककर्तृदर्शनस्पर्शनेभयमिति भावः पराधीनेति लज्जाभया भ्यां पराधीना तत्प्रधाना तत्तु तद्विरोधेन स्वकार्यक्षमेति भावः एवं च लज्जाभयपराधीनरतिकत्वेसति ता प्रथमानवोढात्वमिति लक्षणं समन्वयः ।

सैव चक्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा । सैव चक्रमशः सप्रश्रया विश्रब्धनवोढा ।।
भयस्याश्चेदाद्यथा । त्रिपा ह्रियामनोहराकोपे मारेणनवविभूषणेरसमीहा च । मुग्धाया यथा ।

सैव । नवोढैव प्रश्रयो विश्वासः ।। त्रपयेति सल्लज्जया पारवश्यं गतो मनो वशीकर्त्री त्रिपा विषयलज्जयेत्य स्वरार्धः मारेण मन्मथाप्युनेयता ।। आत्मसात्मिति । मदनेन नराहाताता दृशा स्त्रेनी व सस्या सम ।। तारुण्यं वा स्वरार्धः मारेणमन्मथाप्युनेयता ।। वं तेवासो तरसमस्याभि रापतन्नन स्वय स्तु विधिं विधा स्वती तिहेतोर्हृद्यादि भिस्तदा मध्यतर्स्यन्वयः ।। कामसेन भूयाव स्यानयो मितिभावः ।। कामस्य भत्ररानतेनानुलंघनीया रसं देवस्तेन जेतृता ।। खंजनचातुरी नेत्रकटाक्ष ग्यतां च धन्यते ।। ननोरस्याभिन्नेशरीरस्य सर्थः ।। न्यासे नान्येषां दुर्गमत्वं ।।

रसमंजरीटीका
॥३॥

विसेपरीतिमसं। यद्वा यथा संनिधेय देशपोगद्यात्ली तरागुणवदेक कांतविषयुग्मालिसं। ताते नैणीदृ
क्पदेन दैर्घ्यं चापल्ययोर्लाभादिंगितार्थामिसूपासं। पद्वारखंजरीटस्य समयविशेषसंचेबलादाचि
त्कंसेन सल्लज्ञव्यापारमनोहरसं॥ सोधाधरी ऐखीतेन सर्वदाप्रसन्नतया कोपाभावत्सकठोर
ताभावेन नाल्पायनेयतावा॥ सुधोतिजीवनशब्दत। समुद्रपदेन समर्यादसं लहरीपदेन प्राति
क्षणं विलक्षणरसवत्त्वं। अत्र लहरीपदेन नवनवसमीहाव्यज्यतस्याद्दुः॥ ४॥ ७॥ ७॥

आत्मीयं किल कामदेवधरणीपालेन कालेभुमो वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनोलारु
ण्यमेणीदृशः दृष्ट्वा स्वं ननचातुरीमु खरुचा सोधाधरी माधुरी वा चाकिंचसुधा समुद्र
लहरी लावण्यमामंत्र्यते॥ ४॥ अज्ञातयौवना यथा

नीराती मिति तस्पपतरसमीपंप्रा
मानतु तरं तेनाकुस्मिकतयाविधशंकाकुवलितहृदयतया ॥ वसनसागमारी परिधानादिज्ञानमु
नाताध्यन्यतोऽयो अमुमहं लग्नमिति सा तु स्फुरन्नेत्रयो: श्रवणयो: सीमिकरन्यस्यतीसिन्वयरातिके चित्
तत्रान्यत्र लग्नत्वशंकान्यत्र करस्पर्शाद्वीति वैयधिकरण्यापत्ते: तस्मार्छिात्रेस्फुरछोभायमानम् अनेनश्रो

मे

वार

राम
॥३॥

रन्नसीमासंबंधयोग्यतयासंज्ञयोश्चिरं। इदमुत्सलंश्रवणयोः नेत्रयोः सीम्नि लग्नं नलकृ(?) गावक्षात्संबंधमा
पन्नं किमिति सानुमित्यन्तु पुः करमित्येकवचनेनैकरस्येव तथाव्यापारेणालंभमानि इमः पूर्वमतेवैय
धिकरण्यमप्येतत्तोषायेवेसाहुः केचित्तुश्रोत्रे विद्यमानस्फुरन्नेत्रयोः सीम्नि किं लग्नमिति श्रवणयोः क
रन्यस्यानीसाहुः इयंच शंकाजलप्रतिबिंबदृष्ट्या जातेतिबोध्यं॥ प्रोक्तमिति॥ अपरोदपरेणोक्तिबोधा मुह
रिति सर्वत्रान्वेति सख्या उत्तरे दत्ते पि मुग्धत्वादेव पुनः पुनः प्रश्नः॥५॥ स्वयंभूरिति स्वयंभूर्ननु नायक

नीरस्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञात्वा करं न्यस्यति॥
शैवालांकुरशंकया श्रितमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति भ्रांतास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति॥
नयोर्वनायथा स्वयंभूः शंभुरंभोजलोचने। सपयोधरः नखेनकस्यधन्यस्य चंद्रचूडो भविष्यति॥

करसंवर्धितः शंभुः सुखजनकः शिवश्च पयोनधरतीति विग्रहस्त्वेन न विरोधः पयोधरपदस्यस्तने रूढत्वाद्धा
न विरोधसंभावना कस्य धन्यस्य नखेन चंद्रवच्चंद्रः सभूशपो पुचकैयस्य ताहशो भविष्यतीति अत्रेदंशासखी
पृष्टैवपृच्छय मानापांज्ञातयोननावगम्यते पद्माकस्येति सखी प्रश्नः धन्यस्येति नायिकोत्तरं पद्माकरकलि
तकमलेन स्वकुचसाम्यं संभाव्य पश्यती नायिका प्रतिकमलापेक्षयाव्यतिरेकबोधकसखीवाक्यमित्याहुः पयोधरो

हस्ते इति ॥ हस्तेन संचलेन केवलं लाचन्मात्रैः शयने [illegible] तद्रूपां तेन केवलं ता धरे वक्त्रे भुजाभ्यां तरैस्तेन निर्गमा
योग्यकृतम्॥ बहिः स्वापदेसेनात् पततरति। लटातद्द्वि रामो धन्यते लज्जा भयाधिक्येन विश्वासलेशा
भाव इति भावः करेण तदेकदेशांगुल्यादिना भूतलादौ स्थिरयितुमित्यर्थः ॥ ईषन्मुकुलितेति ईष
स्वं स्वं मीषन्मुकुलितं लज्जया नीवी रुग्धं भुक्ग्रंथिः सैव नीवी मूलधनं नारी रुग्धं भुक्ग्रंथौ नीवी मूलधने पिचे
ति विग्रहः। तेनातिसंरक्षणीयत्वम्॥ नियमितत्वेन दुष्परिहरत्वं च बहूपदं दृढत्वव्यंजकम्॥ तेनापि दुष्परिहार्यत्वं करेण।

नवोढा यथा हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि क्रोडीकृतापि यतते बहिरेव गंतुं जानीमहे नवव
पारा धूरथ तस्य वङ्याय पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥ ३ ॥ विश्रब्धनवोढा यथा ईषन्मुकुलितनेत्रपा
लिनिर्विनिय मितवाहकूतोरयुग्मबंधा करकलित [illegible] स्थले नवोढा स्वपिति समीपमुपेत्य [illegible] स्य यु
नः समानं लज्जामदनाभ्याम् एषं वातिप्रथोऽदीति विश्रब्धनवोढा [illegible] सागा [illegible] पाशिधेर्यैव कौ
अर्थादपरेण एकवचनं नतयो निरंतरसंस्थलपदेन सकलदेहप्रदेशव्यापकत्वेन पृष्टसं [illegible] स्य भाग्यशालिनः
इह शनवोढा स्वापे [illegible] विदुत्वभाविपून सहृति [illegible] भार इति भावः समानेति समावलनया परुद्ध परस्परत्वं स
ब मानेन मुग्धाकृतस्पोरतिप्रसंगवारणाय लज्जामदनेनायुभयम्। प्रगल्भायामतिव्याप्तिवारणाय समा
नेति सा च मदनाधिक्यं अति विश्रब्धेति तस्याधाष्ट्याभावात् मध्यालेस्तस्यापि सर्वथा तस्याधाष्ट्याभाव
वच्चेत्प्रमाणाभावरस्पष्टः ॥ ४ ॥ [illegible]

स्वापेऽति ॥ प्रियस्वप्नतनुपरः तेन विलोकं स्यात् स्वप्नस्थ हानिरेव तेन ततः प्रियानन दर्शनस्य दुर्लभत्वं हानिपदे नासमुता
नरग्रहणरसार्थं प्रियसेतानिबेध्यता तथा च लक्ष्या हानिरूपा निष्टलाभः प्रपदे अनिष्टं हुयमीति जन्यस्तना
पव्याकुलानभूनेस्यर्थः पतिमात्रेति इदं विशेषणं स्त्रीयास सामान्यलक्षणालब्धमेवानूद्यते तस्यस्वमाह ॥
पव्याकुलानभूनेस्यर्थः पतिमात्रेति इदं विशेषं स्वीयास सामान्य... रतौ भोगे प्रीतिमुग्धामध्या पेक्षयाधिकेस्यर्थः

त

वेश्यायामिति वेश्यायां कुलटायां परकीयो पुलक्ष... स्निग्धोहः तथा च प्रगल्भाद्विविधा रतिमती आनंदसंमोहवती चेत्यर्थः
संमोहोः ज्ञानं अस्या स्त्रियस्य मे ददृप मितिशेषः तथा च प्रियकरग्रहणप्रसंगः इत्थं सरोरुहमरवीय परिचिंतयु

स्वापे प्रियाननविलोकन हानिरेव स्वापच्युतो प्रियकरग्रहणप्रसंगः ... विरामगत्मा वेश्यायाकु प्रीति
तीस्वापे विधातुमपि हातुमपि प्रपदे ॰ पतिमात्रनिषेधकेलिः ... अस्यासुरतिरानंदा ... संमोहः प्रथमं यथा सं
लटायां च पतिमात्र विषयलाभाभावान्नतत्रातिव्याप्तिः ... अतिशयेनासर्थस्यर्थः स्तनमिषेकव

पेष्टापरतयायोजनं तु प्रथमं यथेत्यादिग्रंथस्वरसावि रहे संस्पृश्यपेति अतिशयेनासर्थस्यर्थः स्तनमिषेकव
चनेनपीनतातिशयो हे रंतर्यं च आकलय्य स्वसुखेन चुबुनार्थं सयोज्य अंबरा कर्षणे निश्चल तयालज्जा
विरहः तेन रतिप्रीतिर्व्यज्यते उरस्य उक्षिप्य एवं वास्यरतेना यिका मुकुलि ताक्षी उत्तर रतेः प्रतिबंधक
योरुद्यं निद्रा समाने प्रियेसौ घन्यः ॥ बहु पप्रियोऽसा विरतस्याल्हादकत्वाभावेन दिवारतेभ्य तथात्स

द

रसमंजरीटीका
॥५॥

स्य क्रमशास्त्रसिद्धत्वेन सूर्योदयजिज्ञासमाने सति सूर्योदये न दिवा मैथुनं कुर्यादिति निषेधाद्रतिं विरतिं करि
ष्यतीति आशंसा नीलोत्पले नीलकमले रविप्रकाश्यं निह्नुते गोपायतीत्यर्थः अत्रोत्पलपदस्य चंद्रविका
शि[illegible] एव शक्तेश्च समेतत्वं वस्तुतो नीलोत्पलं नीलकुमुदं वसनांचले निह्नुते गोपायतीत्यर्थः तेन तन्मु
कुली भावकृतसूर्योदयानुमाननिरासः यद्वाम्मुकुली करोतीत्यत्र तात्पर्यं तेन च सूर्य उदित इति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ १०

मंगर

देवस्यां [illegible] पत्युः समुदयं जिज्ञासमाना प्रियेव [illegible] वसनांचलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं निह्नुते १०
द्वितीयं यथा नखक्षतमुरःस्थले धरदलं [illegible] तान्यत्नावकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ॥
रतान्तसमये सा सकलमेतदालोकितस्मृतिः [illegible] रतिः [illegible] बालिका शिक्षाविधिः ॥ ११ ॥

नखक्षतमिति रतान्तसमये रतान्तो नरसमये रतान्तः सम्यग्गमितोऽनातो [illegible] विश्वस्तेः [illegible] नेन समुद्
गीगतिर्भवतीनां तु गतिं न नाने इतीतरनायिकापेक्षया खल्विन्ह्यति रेको व्यज्यते तदा [illegible] सामान्यतो न
लिङ्गमिति [illegible] भावः एवं च सति स्मृतिः [illegible] रतवैचित्र्यस्येति शेषः प्रियतम [illegible] नि
तान्त इति भावः रतिःश्चेति रतिः नखक्षतादिरूपा [illegible] तरव्यवहितां तरतरलप्रसंगेऽभ्यसापि विस्मृतेति भावः ॥

धैर्यं

एवं चालितवती सा विधेयीकरणपास्तं स्मरणमितिभावः केचित्तु यद्वृत्तं रतिसमये रहं नरहश्चमिति तदेवोपपादयति रतिः केसादिना स्मृतिरस्या विरोधादिति भावः साहः ११ धीराऽधीराधीरेति एवं धैर्यकार्यं दर्शनेन धीरत्वाधीरत्वे विरुद्धे इति न शङ्क्यं अत्र स्वीयामध्यालक्षणघटितव्यङ्ग्यमात्रक्रोधप्रादुर्भाववत्त्वं मध्याधीरात्वं ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ अव्यङ्ग्यास्फुटः गीरिति शब्दार्थः इदमुपलक्षणं चेष्टाया अपि शब्दोऽप्यपरुषत्वं अधीरायाः परुषवागित्युक्तेः अत्र परुषवागित्यस्य क्रोधप्रकाशिकेति शेषः

मध्याप्रगल्भे मत्ये वंमानावस्थायां त्रिविधे धीराऽधीराधीराधीरा चेति व्यंग्यक्रोधप्रकाशाधीरा अव्यंगक्रोधप्रकाशा धीरा व्यंग्याव्यंग्यक्रोधप्रकाशाधीराऽधीरा इत्यांस्तुवि

मिति

या: शेषः मध्याधीराक्रोधस्य कोमलागीर्व्यंजिका अधीरायाः परुषवाक् धीराधीराया इदं रदिनस्याप्युपलक्षणं वचनम परुषं वक्रोक्तिरूपं रदितं परुषवचस उपलक्षणं प्रौढाधीराया स्त्विति अत्र चेष्टाप्रदर्शनेन तद्घटितं लक्षणमपि दर्शितमेवेति न न्यूनता धीरादिभेदइति इदमुपलक्षणं मुग्धामध्यादिभेदा अपि स्वीयाया एवेत्याज्ञामात्रमिति ध्येयं इदं पते हि मालती मुग्धा परकीया चेति ॥

लोला लीति भवदंगसौरभलोभेन चपलालिसमूहयुते चंचुलोल सारंगमनकांक्षया चपल: आली नांइ नायिका सखीनां तत्सखीनामेव कलसमूहो यस्मिन् तेनातिसरितगमनालुभ्रमातिशय: नायकसंबोधनाकरणेन कोपातिशय: निकुंजेलतापिहितप्रदेशे तेन जनानवलोकनीयतयानिःशंक वहलकेलिविधानात्खेदातिशय: भवतइत्येकवचनेनानादर: हेहे तस्यपराधीनत्वेन निरूपराधत्वात् नतु लग्नलिनीदलेन तस्य सीतलहातालेनव्यजनेनेतिवोक्तिः नारवृतातनतो नायिकासंबंधिपदार्थस्य

वचनरहिते कोपस्य प्रकाशिके धीराधीरायां सुरतोदास्य अधीरायां तर्जनेनताडनादिकोप स्यप्रकाशकं धीराधीरायां रतोदास्य तर्जनताडनादिकोपप्रकाशकं धीरादिभेदः स्वीयायां या

र प्र
पर

एवं परकीयायां रतिप्राचीनालेखेन माघमासम् धीरत्वमपीरत्वं तदुभयं च मानं नियतंपरकीयायां मानस्यनेषाम्

प्याद्वयरत्वात्

जातइति नागर: मदन्यनायिकारतिवशात् मोपि मातदसहनन न्यामर्षेण भाग्यमितं भ्रातं तेनैव श्रीफु मानस्य स्की लंबिल्वपलं तत्सहशां मदन्यस्याः कुचलक्षणं यद्वा श्रियो यौवनसंपत्यादे: फलं संभोगरूपं वा एवं च कामे यावच्चेतिव निकेतनायास्तस्याः फलं त्वयागृहीतं तत् कोपेन कामो मा प्रहरतीति चित्रं चौरस्य ताडनेन चिन्तेति भाव: क्रमशाकाला दू

३

पद्मामरन्दस्य कुसुमसायकतया स्वयं पल्लवधारणेन कुसुमेषु प्रस्तावितेति भावः। भ्राम्यद्भृंगघने ऽस्मिन्नेनतस्याश्च ने
त्रानुरागिणी इदमेव प्रवोधहरणो लोलालिपुंजेत्यस्य. १३ कलानुरागेति कलानिपुणस्य विषयकानुरागो
सा इन यनुरोसि ननु प्रिया निषेध्यादि यद्वा कान्त नमु प्रिय अनुरागेन नन्दित त्वं च अनुरोसि अनुराग
वती मामपि इदृशाकार्ये कारितवानन्तुरक्तां करोषीति किमु आवकोसि. प्रियं न केवलं तरसैव ननु चातुर्यमात्रं
किंतु अन्यदपीत्याह मनोहरस्तस्य शिष्याग्यस्यने नानुरक्ता यास्मा यस्य अनुरागे न वहसीति विपरीतलक्षणतया ऽ

मध्याधीरा यथा। लोलालिपुंजे व्रजतो निकुंजे स्फारा न बभूवुः श्रमवारिधाराः। देहे समी
हे भवतो विधातुं धीरं समीरं नलिनीदलेन। मध्याधीरा यथा मातस्तानि दिशा नागरो

२ मम पुनर्नेत्रानुबन्धो दिशामा निष्पीलितभवता मध्ये प्रवितन्वं व्याघुत्यितमेमनः भ्राम्यद्भृंग
घने निकुंजभवने लब्धं लपाश्रीफलं पंचेषुः पुनरेव मां हृतवहे क्रूरैः शरैः इन्तीति १२

योग्योसीति परुषवागभिव्यज्यते नाथोसीति पाठे प्रभुरसि न किंचित्कर्तुं योग्यमिति भावः नतप्रियो
सीति ना पर्यमा नवयौवनेति नलश्रुतिति नयादिभूषितो सीति नालयं प्रियस्य प्राकृप्रियत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः। १४

रसमंजरीटी०
१७॥

कांतोनायिकामाह नोतल्पमिति परिजने कोपप्रकाशछलादिति सर्वे क्रियास्वन्वेति। इत्थं परि
जनेकोपप्रकाशछलेन तल्पभजनाभावादिभिः केलिकुतूहलेषु गर्भपदेन सखी प्रतिगोपनकारि
तया दुर्लभ हृदयस्वभावाहः सहचरी सार्वदिकसान्निध्यशालिनी सखी साचि[illegible] कृतग्रीवं १५
प्रतिफलमिति प्रतिबिंबमित्यर्थः अचलकन्यालेन...नमविचार्य कारिसं...पति कंपचलं दृकुण
प्रसपंकांतिभानाकरेतेस्यनेननानाविधमणिमरीचिनिचयप्रभास्वरक्रकेलिगलदलुगोवलुरनन्यलेया

मध्याधीरायथा कांतानुरागचतुरोसिमनोहरोसिनाथोसिकिंचनवयोवन
भूषितोसि इत्थंनिगद्यसुदृशावदनेप्रियस्य निश्वस्यबाष्पकलितानिहिताद्दगंताः १४
प्रौढाधीरायथा नोतल्पंभजसेनजल्पसिसुधाधारानुकारागिरोहक्पातंकुरुषेनवाप
रिजनेकोपप्रकाशछलात् इत्थंनूतनसंगमेगोरिदयितेकोपस्यसंगोपनंत्वयादेवने
येपुनःसहचरीकुर्वीतसाचिस्मितं॥१५ प्रौढाधीरायथा प्रतिफलमवलोक्यसखीम
मिंदोःकलायांहरशिरसिपरस्यावासमाशंकमाना गिरिशमचलकन्यालज्जयामासकंपप्र
लज्जेनस्यातिपीतिअदलं १६ टीका

तल्पोपान्तेन तु तल्पमुपेयुषि प्राप्तवति । तल्पमुपविष्टे । तेन दूरतो दृशैव नैव तत्कृताऽपराधस्मृतिर्दृश्यते यया
य कुपितेति भिया व्याकुलासीदिति तत्कुमशक्यायाकु धिनि विकारत्वातीवाग्यरूप अन्यथावादादिरचनये
ति भावः । तारदृशि सति साचितिर्यग्भूहास्यं यथमसो सापराधोऽपि वाचालतयात्मानमनपराधमिव दर्श
यतीति विस्मयेन यद्धसितं तेन नतु रोषेण स्फूर्जती अतिशयिता कपोलश्रीर्यस्यास्तया । हस्तासेन प्रसा
दमनुमायहस्तन्यस्तकरेसति प्रोष्ठीशफरीरी क्षारसक्षालितसेना रुण्यातिशयः क्षालितलिप्तमित्यर्थः

तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे वक्त्रीकृतग्रीवया काक्वा व्याकुलवाचि साचिहसितस्फू
र्जत्कपोलश्रिया हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितप्रोष्ठीपृष्ठमयू
खमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥ १७

तारदृशाः प्रोष्ठीपृष्ठकिरणवन्मांसला अतिशयि
ताः रुचो यासामित्यर्थः । अत्र प्रोष्ठीपदेन चंचलत्वं कठिनत्वं च पृष्ठपदेन यत्सापराधोऽपि प्रणामा
दिमतदृशो वदूरगत हणं वरोत्य रुणाचंचलकठिन दृष्टिपातः १७ धीराज्येष्ठेत्यादि इदमपि प्रा
चीनानुरोधेनैव । अधिकेति अधिके हंसपत्यं तरपेक्षया ॥

~नी नानुरोधेनैव अधिकेति अधिकत्वंच सपत्न्यंतरापेक्षया एकस्मिन्नुद्वायनइति कश्चित्सखीप्रति
वदति हे सखि दक्षिणनायकः कोपवशात् स्थानपेक्षितेन एकस्मिन् शयने सुप्तयोर्नायिकयोः ना
यकस्तत्तुल्यापराधत्वपासमातमत्रौ कसादितिभावः निद्रानिताधनापकस्यैदर्शनमपोभू... इति
धियापल्लवितः अपि इतरूपस्तत्र निस्तापितः अवकुंठनपटः प्रच्छादनपटोयया तामेकां इदमे
वकोपचिन्हेपल्लवितपदेन तदीयकरस्पर्शात्सहिष्णुस्तेनचतादृशावोदासीन्यं उत्कंधरः उद्ग्रीवः

२

तातेधीरादिभेदैरः द्विधाज्येष्ठाकनिष्ठाच धीराज्येष्ठाकनिष्ठा अधीराज्येष्ठाकनिष्ठा धीरा
धीराज्येष्ठाकनिष्ठा तत्रपरिणीतत्वेसतिभर्तुर्न्यूनस्नेहाकनिष्ठा अधिकस्नेहा सुप्यनस्नेहा
सच सामान्यवनितासुनातिव्याप्तिः तत्रपरिणीतपदेनव्यावर्तनात्

नतुस्थितः भसाचे हियं

दृक्ष्यतीतिभियेतिभावः दृष्टवान् तदीयनिर्णयार्थेनः अन्यस्यां निकटं प्राप्य निभृतंगुप्तंतदीयो
तदीयवसनांतरिततयाव्यालोलाश्चंचलापाहस्तंगुल्यः नापकरयोगात्

अंगुलचलनेन तु हस्तः कंकुलारणत्कारेण कनिशायाः स्वापच्युतिर्माभूदिति धियेत्यर्थः तासां व्यापारैः पुनः पुनर्नीयाबककर्तृ कूचालनैः एतद्व्यापारेण स्वापच्युताया अपि नेत्रोन्मीलनं नाकरोदिति पुनः पुनस्तत्करणात्तेन रत्युदासीनत्वं धुनितं पल्लविताव कुंठनपटामिति अस्या अपि विशेषणं विभक्तिभेदेनेत्याहुः एवंभूततदीयहस्तांगुलिव्यापारैस्तदीयवसनप्रांतं नववसनं आकृष्य कवसनावर्षणसंभ्रमो मा भूदिति चपलयन् शिथिलयन्नतुकर्षन् तत्प्रसत्त्यधिकतैव कोपः स्यात् ॥ ॥

धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विलासनिद्रां तयोरेकां पल्लविताव गुंठनपटामुल्लधरो दृष्टवान् अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतव्यालोलहस्तांगुलिव्यापारैर्वसनांचलं चपलयन्स्वापच्युतिं कृतवान् १८

यद्वा स्वीयैरेव हस्तांगुलिव्यापारैस्तदुल्लप्रांतेच पलयन्नित्यर्थः कृतवान् अकार्षीत् रिरंसयेति भावः एवं चक्रीडे सख्याभावात् पूर्वार्धे न्यस्नेह तया कनिष्ठात्वं उत्तरार्धे क्रीडोत्सुक्यात् ज्येष्ठात्वं १८

अंतरिति। कषायिते। कलुषीकृते। प्रियतमेन।

प्रेक्षापेक्षया अन्यस्याः प्रियतमस्याभावेऽपि नायिकांतरापेक्षया प्रेमातिशयप्रकाशनमपूर्वं यद्वा प्रि
यतमस्य ... कानन विशेषणं पश्यन्नुतमेनेन तारुनादिना कोपप्रशमितनाकुललयन यो रक्तास्वतएव नोपवे
प्रति कोपाद्धा पुष्पावचयाय तान्निषेधन नम्रवदनाघनेकानने अतिघनकानन मध्ये समायोजनयन्नप्रसी
दनादिपूर्वकं प्रेरयन्नित्यर्थः। निविडवनमध्यप्रविष्टयानयापि स्वचरित्रं दृष्टं न कस्मिन्निति बुध्यातिभा
वः। यस्तैः कोपकषायिते त्वेरूप ... नयापेक्षते तेषामधीरस्य प्रतीतिः क्लिष्टा अधोन्मीलितने

अधीराक्रोशाक्लिष्टा यथा अंतः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यत्यघनेकानने पुष्पस्यावच
यायनम्रवदनामेकांसमायोजयत्। अधोन्मीलितलोचनाचलचमत्कारा भिरतमा
लिन्यास्सवमालिंगति १८ नयोर्यैप्रालचमत्कारामहि
नानांस्मितद्राधरपल्लवा नववधूः ...

धैर्मासेरमालीयवदनवती। कथमिव मनेनमतारितेति विस्मयात्स्मेरः स्मितवान् अधरस्यार्धमधोध
रः सपल्लवो यस्याः सा अनेनेसलज्जलं स्मेरा इति पाठे स्मेरेत्यादि। ते नास्य स्थितस्य सुधारूपता यद्वा
स्मेरः आर्द्रश्चाधरपल्लवो यस्या इत्यर्थः। तत्राद्र्यपदेन सुधा

६

धैर्याधैर्येति धीर्या ऽधैर्या गीक्वाराय्यह्रहिलयोर्भूगेशोः प्रीतयेरत्नहुदुं मुष्टिहू येस्थापितवान्नृप
रंतु प्रथमतभादेशएवकृत्याः कनिष्टायाः हस्तेरत्नवलयनुग्राहयन् परस्याः ज्येष्ठायाः हस्ताहस्तिश्रुदु
मिषेणाङ्गीडायामपियुद्धलारोपः सपत्नीमतारागाय्यमुष्टिपदेनशीप्रग्रहणा योग्यत्वंतेनचिरू
तरहस्तव्यापारध्वनिः २० अप्रकरेति अप्रकटसमस्पुरत्नतद्य विदग्धमनमात्रवेद्यंसंभस्फुटे

धीराऽधीरान्त्येष्टावृनिष्टायथा धैर्याधैर्येपरिरम्हह्यहिलयोरेणीदृशोः प्रीतयेरत्नहुदुमनंत
धूर्तानिरुचिरंमुष्टिद्वयेन्यस्तवान् एकस्याकलेयन्वरे प्रथमतोरत्नं परस्याःप्रियाहस्ताहस्ति
मिषात्यद्वान्कृचतटी मानंदमोविदंति २० अप्रकटपरपुरुषानुरागापरकीया साचद्विवि
धापरोढाकन्यकाचेति कन्यकायाः पित्राद्यधीनत्वापरकीयतेत अस्यागुप्तेवसकलाचेष्टा परोढायथा

रस॰

पराधी
त्पुरुषासामान्यवनितायां नातिव्याप्तिः परपदोपादानान्मुग्धायां नापिमध्यायां अपमिति पराधी
नमदनाधीन यद्वाम्भश्राद्यधीन पराधीनत्वंच स्वेच्छाविषयविषयका प्रवृत्तिमत्त्वं किमपिप्राण वियो
गरूपं यद्वामेचेत्तः पराधीनवस्तु सत्यधीनवस्तुपरपुरुषभोगरूपकर्तु मृगयतेरस्यर्थः २१ गुप्तेसादि

रसमंजरीटी०
॥१०॥

सुरतगोपनकर्तृसंगर्भो पुंश्चली भावनिपुणा हंति दग्धा सो। मारसमूहगामितं कुत्सटालाद्वृष्टानिन निता नुतापवलमनुशया नातं ईति प्रभृती नासेना दृशी नामन्या सामपी ह्यर्थः। श्वश्रूरिति हेसखिसखी तेन स्वचरितगोपनार्हता श्वश्रूपदेन तत्कालकोपसहनयोग्यत्वं सुहृदो मित्राणि स्वीयं तद्दूरगानां तत्स रेन स्वापस्यानि दुःखदलेतनहृच्चः नाकरणमेवक्रोधा रिनयेहेतुः स्वापाभावेकारणमाह आखोरिति आ खोरिखेवववचनेन चौड्डानवाहल्य व्यज्यते भाक्षणाय हननायकोणकुहरात् अंधतमसंत्रस्तग्रहसकीर्णत्वपवात्

अयं रेवाकुंजः कुसुमशरसेवासमुचितः समीरोयं वेलानवविदलदेलापरिमलः इयं प्रा
वृड्धन्या नवजलदविन्यासचतुरा पराधीनं चेतः सखि किमपि कर्तुं मृगयते २१

तेन जागरावस्थायां विद्यमानाया अपि मार्जार्या दर्शनायोग्यत्वं उक्तं इदानं आनयंती विस्ता रयंती तेनोड्डानवाहल्येन नखक्षतादिवाहल्यं मार्जारीति स्त्रीलिंगेन पशुपुरुषस्य शोपिना स्तीति स्वस्मिन्सती तेन गुप्तपरपुरुषानुरागो ध्वन्यते कांकाम् अनिवचनीयां पूर्वमतोनास्वा पकरेण मार्जारीवत्पमवस्थिति वृत्तगोपनपुनरपि श्वश्र्वादि नियोगेन करिष्यामीति चोदिय मेवा नस्थै निवर्तिष्यमाणे तद्गोपनम् तृतीयाप्यर्थे समाजगत्तस्तरेति बोध्य आर्थे समाजगत्तस्तहोदेवतृतीयो पेदएवना
स्त्री सुप्याहुः २२
हीमूं

सति

निविडेति हे पथिक पथि रूतेनावृर्षस्थानं कथनयोग्यतां व्यज्यते मार्गान्तरवर्तिनदीतीरनिवासयो
ग्यतं च तीक्ष्णे सवितरि मध्याह्ने तेन जनसंचारशून्यतया संतापकत्वेनाग्रे गमनस्यानौचित्यं व्य
ते निविडतमा घनमाला स्तावल्लंते वेश्यंतितमालवल्लिन्यः ताश्चतावल्यो लताश्च मालवल्लीतिपा
ठे मल्लंते शोभंते ताश्चतावत्यश्चेत्यर्थः ताश्चाविचाकिला मल्लीप्रसूनानि तेषां पंक्त्या विराजिते समी
पदेशो सरित्तटस्थार्थः तेनान्यजनानवेक्षो ... नीयत्व मतिशयो दीपकेन शीलं संसना पहरसं च व्यज्यते॥

गुप्ताविरुधालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः तत्रगुप्ताविविधा
वृत्तसुरतगोपनावर्तिष्यमाणसुरतगोपना वृत्तवर्तिष्यमाणसुरतगोपना च चिन्नयमुदियथा
... ध्यत्नु मिदं शांतु सुहृदो निर्दत्वा प्रातरस्मिन्नेव नमा ह्रदे स खिपुनः स्नापो विधेयो मया
आस्वोरात्र मेणापकोणकुहराङ्कुरलमातन्वती मामालीढीनखैः कोनामेदृशा २२॥ ॥

तत्र प्रसिद्धे तेन केन पथागंतव्यमिति संदेहो न विधेय इति भावः तेन तदेव सदेतस्थानमिति व्यज्यते २३
भवनना थेन तस्वना थेन वा प्रिये वदामि स्वचौर्यस्यानभूता अपूर्ने तु छेत्रभा ह्रिदाति स्वबकैत निकेतभ
गमियाकुठारं दयसि निक्षिपति एवं च कुठारभावान्नतच्छेदनं गवेषयन्नपि कुठारदासोऽनलेनसमाव

खंडः उत्तवार्ता

- विक्षिप्तु
- दा स्य
- त्रि
- स्व

21

येऽसंभाव्यापि या शीलभियातो येन करं क्षिपेत् तत्कालालाभेकार्यांतरेण विस्मृतिरेव वा स्यादिति भावः २४
लक्षिता विदग्धा विदितपरपुरुषानुरागा इत्यर्थः काचित्स्वसखी स्वनिवारितकारिणीमप्यनुरत
गोपनकारिणीं प्रत्याह यद्भूतमिति नातस्यावद्भूपंभावि नच निवर्तयितुं भावाशीति भावः नन्वेवं
सत्यनिष्टं स्यादत आह यद्भवेतीति कोपि अनिर्वचनीयः गोपीति पाठे कृष्णस्य गोपी प्रतिवचनमूहम् २५

विदग्धा द्विविधा वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा च वाग्विदग्धा यथा निबिडतमतमालवल्ली वि-
चिकिलराजिविराजितोपकण्ठे पथिक समुचितस्त्वया नदीते सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः २३
क्रियाविदग्धा यथा दासाय भवननाथे वरं रीषाये नेतुमादिशति हेमलेहरिणाक्षी पयसि
कृतार्यं विनिक्षिपति २४ लक्षिता यथा यद्भूतं तद्भूतं यद्भूपान्तदपि नाथ वा भूयात् यद्भवति
तद्भवतु या विपुलस्तवकेऽपि गोपनायासः २५

तने दयोपकारिलाभिमानिनः अंभोधराः अनुपयोगिभारधारकाः वारिकृतानस्याद्यनुपयोगिनः
अप्रार्थिता अपि जलस्यन्तेति न प्रार्थितपुरुषस्य समुदायमिति भावः एवमग्रेऽपि पुरुषाभिलाषे उपभोग
समसं व्यज्यते

मल्लि

राम
११

शाहूलं तं गोनायकान् वातु परिशिशुनाथा
तवचानुपकार्ये भोधुरस्तृष्णा विधेरपि निंदाव्यग्या शाहूलं तं नायकान् इति स्वस्यानि
लिनः शैलो वृक्षेरस्यनेन स्वस्थितकल्पवृक्षा भप्रसादक्षिलीषितफलादासार इति स्वस्यामहृभिल
दुर्दैवचत्ता बध्यते धातरिस्यनेन यस्य निखिललोकायकरता पिनको पिश्रमस्तस्य महृभिल
षितसंपादनेकथं श्रमरति व्यज्यते कातरं रूपता किं कुत्सितं मेघादीनां मिथ्यासंपादकस मुद्दी

स्फूर्यथा तत्तेवारिकणान्विरंति पुरुषा वर्षति नाभीधरा: शैला: आहूलसुहूसंति
धातनजनतेनेवारभते तेनसुनिवानलाफ: खरतेचकोलै
न स्कृतं त्यजेतेपुनर्नायकान् शैलो वचेतरवः फलानि सुनते नेवारभते तेन नान्धातः
कातरमालपामि कुलटा हेतोस्तृष्या किं कृतम् २६ ॥ समुपागतेति भनुकंपिताल
तालतिका तालीदलेति संकुसपीडयेति भाव: २७ काचित्प्रियवसतिं नीयमानां तत्र चौर्यस
नसंकेतनिकेतनाभावमाशंक्य व्याकुलानायिकामाह निद्रालुकेति अनेनजनसंचार

कुलुप

रसमंजरीटी॰
॥१२॥

रत

अन्यत्वं तेन च गुप्तयोग्यत्वम् मिथुनपदेन तयोः परस्परं विरहासहिष्णुत्वं तेन च विविधोद्दीपन
द्रालिंग तेन च नानाविधसुरतोचितत्वं ध्वनितं पारावतशिशुभिः कंपितानवतरु किसलयाये
कृतानि अनेन नानाविधचपलविलासवत्ता ध्वन्यते इत्याहुः वस्तुतस्तु नेनापि निर्जनत्वमेव
प्रियतमस्येति गोपनाय अपातत: अय मेव लरसा हठेषु क्रीडयि ष्यतीति भाव इत्याहुः २८

अनुज्ञया नाच वर्तमानस्या न विघटनेन भाविस्यानाभावशंकया स्वा नधिष्ठितसंकेतस्थ
लं भर्तृगमनानुमानेन चानुज्ञापाना भवति प्रत्युकमुदाहरणानि समुपागतवर्तिचैवं
निपतति पत्रैलक्षंगलतिकायाः सुहृदः कपोलपाली द्विव द्विवताली दलघातिले मे २७
नि शालके कि मिथुनानि कपोतपोतव्याघूतनूतनमहीरुहपल्लवानि तत्रापितेन्विनव
नानि विकियति संति खिद्य स्वन प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि २८

कुत्रेति कर्णावतंसिताम्रमंज
मं॰

री पिंजलीरतकपोलौ वर्तीकल्पितेस्यनेन तदृत्वं केवलं श्रवणयोग्य मेव न तु अनुभवयोग्य मिति
ध्वन्यते इत्यालसेन स्पृहणीयत्वं निःपतदित्यादिना रुदितनिरीक्षणापोस्वतंत्र्यमानता॥ संके
फणी कल्पित रसालमंजरी पिंजलीरतकपोलमंडलं॥अधिःपतन्नयनवारिधारयाधयामधुरस्पुर्ति
ईक्षते न २९

मुदितेति नायकलाभसंभावनाहृष्यानंदवतीत्यर्थः काचित्सखी नायिकायास्तु विधेयोपायं ब
ति गोष्ठेष्विति बहुवचनेन चिरकालमप्रत्यावृत्तिः तस्य वृषतुल्यता चावेदिता तिष्ठति स
र्वदेतिशेषः तेनातिपीडिता यामस्यामनुगृहाण चिरसामु । बधिरेति बधिरस्य प्रायो मूक
ताद्दष्टमप्यनपानवन्तुष्टाय्यमितिभावः नेत्रद्वयस्य च चाञ्चल्यस्य च इत्थं तरुणी श्रुसो

२९ मुदितापथा गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्बधिरा ननान्दा नेत्रद्वयस्य
न च पाटवमस्ति यातेः इत्थं निशम्य तरुणी कुचकुम्भसीम्नि रोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चितमा
तताने ३०

अत्र तरुणीत्यनेन संकेतितनायकस्यातिस्पृहणीयत्वं सादरश्रवणार्थेन निशम्येत्यनेन संकेतस्या
तिप्रियत्वं कुचौ कुम्भाविवेत्यनेनातिकठिनत्वं तयोः सीम्नि परिसरे रोमाञ्चाः कञ्चुक
मिव उदंचितं निबिडरमतानीयवा विस्त

[illegible]

कम्पकायव्या। किंचिंकुंचितहारयष्टि सरलभ्रूवल्लि नासि स्मितं भ्रांतं भ्रांतविलोचनं धुतिभुजापर्यस्तकर्णोत्पलं॥

किंचिदिति। तिर्यक्चलनादिति किंचित्स्पंदं च सविधगन्तस्य स्वाकूतस्थानं मा भूदिति हारस्तेन चिनाकर्षकं सरलेति अकुटिलेत्यर्थः कम्पकालादेवतेन तस्य स्पृहावलोकनीयत्वं अन्यापदे शेन तिर्यक्क्षिप्तं तयत्र तथा कांतस्य हृदयांगाद्ध्वप्रसरणं भ्रांत यो भ्रांतं विलोचने तिर्यक्त्वं ग्रीवां करणाद्देवभुजायां पर्यस्तं सवद्धं नेत्रोत्पलं यत्र अत्र स्मित गोपनेन अन्योत्स्त्रोपानागंतव्यमिति॥

अंगुल्या स्फुरदंगुलीयकरुचा गंडस्थलं दूषयन्तं कुर्वाणं नृपकन्यका स्मृतिनंस
व्याजमालीकृते २१ ~~[struck through, illegible]~~

भ्रांतभ्रांतेत्यनेनान्यानवलोकितमागच्छेति भुजापर्यस्तेत्यनेन कदाभुजायां सकलमलसंगो भवि ष्यतीत्यालिंगनोत्कंठ्यं कर्णस्य कर्णरूपनमित्यनेन कदापि नेनागंतव्यमिति त्वं च नेनामृतपात्र नास्य भवस्थितिर्वा गंडस्यतिपाठे मेलकपोलेत्यास्वकरेण पत्रावलीरचनीयेति व्यंग्य नृपकन्ये

वित्तमात्रोपाधिकैकसर्फ्ुपरपुरुषानुरागा परकीया सामान्यवनिता

वित्तमात्रेति वित्तेतरानुपाधिकस्नेहे सति तदुपाधिकानुरागवतीत्यर्थः परकीयायाश्च पिकुदावि
वित्तमात्रेति वित्तेतरानुपाधिकस्नेहे सति तदुपाधिकानुरागवतीत्यर्थः सौन्दर्यादिगुणोपाधिनेति शेषः महदुद्धि
ह्निनोपाधिकानुरागसत्त्वात्सत्त्वं अनुरक्तोपामिति सौन्दर्यादीत्यर्थः वस्तुतः सामान्यवनिता संभावनोपा
ति अदातरीत्यर्थः वित्तमात्रमेवेति न सौन्दर्यादिना ऽनुरागे तु नास्त्येव तत्त्वं कितु परकीयायास्तु
धिकानुरागस्तावत्तत्त्वे परिचयोत्तरं सौन्दर्यादिना ऽनुरागे तु नास्त्येव तत्त्वं इष्टेति अभ्यागतेन साकारित्वे
दीयानुरागस्य विदग्धमात्रवेद्यत्वे यापरकीया लक्षणाव्याप्तिः इष्टेति अभ्यागतेन साकारिते
दीयानुरागस्य विदग्धमात्रवेद्यत्वेयापरकीया लक्षणाव्याप्तिस्तत्र वित्तमात्रोपाधेरभावादिति

नन्वग्निमित्रेक्षितिपतावनुरक्तायामैरावत्यामव्याप्तिस्तत्र वित्तमात्रोपाधेरभावादिति पि
चेन्नैवं सापिकाश्मीरहीरकादिदातरि महाराजेऽनुरक्ता न तु महर्षौ तेनावगम्यते तत्राऽपि वि
त्तमात्रमेवोपाधिरिति सामान्यवनिता यथा

तेन स्वतः प्रवृत्तेयाबहुधनदातृत्वं तेन हर्षोतिशयः इष्टेति न तु स्पृष्टेति तेन दर्शनमात्रेणोहरणावस्थे
तिधनलुब्धत्वं वक्षोजहेनांतरंगता। तेन स्वनायिकास्य स्वसाधनसमसमयमेव हर्षयोग्यता।।

अन्योन्यमिति समानहर्षता आश्लेषालिंगनं हारादिभ्रांतिसंभावनयेति नन्वतद्रूपनेन चिरकालस्थायित्वेन हर्षातिशयः कुंतलपदेन कामिमनोजेतृत्वं पर्यासीत्यनेन कामिहृदयमदनानलोपशमशीलता चिरकालेन मम मापि भूषणं नो भविष्यतीति आनंदाश्रुपरिगतत्वं हर्षजन्यातिशयसंभ्रमो ध्वन्यते अत्र तद्दर्शनानंदेन गात्रस्फुरणो सहसैव स्तनसंपर्कैराश्लेषो

दृष्ट्वा प्रांगणसन्निधौ बहुधनं दातारमभ्यागतं वक्षोजौ तनुतः परस्परमिवाश्लेषं कुरंगीदृशः
आनंदाश्रुपयांसि मुंचति मुहुर्लोलामिषाल्लोचना(?) दृष्टिः किंच धनागमं कथयितुं कर्णांतिकं गच्छति २२९

प्रेक्षास्वाभिलाषप्रकटनाय शिरसि चेलांचलदानेकरादिसंपर्केण गयष्टिकंपेन च पुष्पच्युतौ कर्णविश्रांतनेत्रकटाक्षविलोकनेन गमनोत्प्रेक्षेत्याहुः ३२ तत्ताइति स्त्री पापरकीयासामान्यार्स्यर्थः अन्यस्याः संभोगः स्वनायकेन दुःखितास्त्यर्थः तेन स्वनायकीयनायिकांतरसंभोगदुःखानन्य इरववसंतलक्षणं वक्रोक्तिगर्विता वक्रोक्त्या गर्ववती स्त्यर्थः गर्वश्च प्रेमविषयकः सौंदर्यविषयको वा उक्तिविशेषप्रकटितस्वगर्ववत्त्वं लक्षणं [illegible]॥

तेन

आनंदाश्रुसामात्रेक्षा ५

नायिकानयनायप्रेषितांदूतिं तेनोपभुक्तामाह ॥

स्यंदूतीति अनेनासत्यभावयोग्यत्वं स्ववेदनानभितत्वं स्वकार्यक्रूरता प्रवीणत्वं वाच्यनजिकुंत्तेतेनावि
विधमदनोद्दीपनशीलत्वं पापीयसः निर्दयस्य अधमदूती संभोगकर्तृत्व ॥ ॥ भुक्तपत्नीशकु
सुमंतदाकारनेखक्षतंच २३ ॥ नचेयंखंडितेनौलिवाच्या । प्रयोगसंगिकृतामियेतरलक्ष्मदर्शनसंजातखे
दारवंडितास्वप्रियसंभोगलक्ष्मवत्कामिनीदर्शनसंजातदुःखेयमितिभेदात् ॥ नपूर्वो ॥ तनुशरीर
रत्नयेचतयोरंतरालंव्यवधानंतेनभीरुः तवप्रभुर्नप्रियः तववपुषिरत्नभूषातनोतियच्छिवतो

~~[illegible]~~ अन्यसंभोगदुःखि
तापथा संदूतिनिरगाः कुंजनतपापीयसोगृहं किंभुक्ताभरणादेहे दृश्यते कथमन्यथा २६
लक्ष्णानिगर्विताद्विविधा प्रेमगर्विता सौंदर्यगर्वितीचेति प्रेमगर्वितायथा वपुषितववतनो
गुरत्नभूषा प्रभुरिति धन्यातमासि किंब्रवीमि सखितनुनयोंतरालभीरुः कलयतिमे नां
नविभूषणानिकांतः २७॥ ...नद्योभूतेतस्यैवभूषायुक्तानतवन्यसोतिभावः अतएववपु
षीत्युक्तं संधन्यतमासि । अपातततोहमधन्येति वक्रोक्त्याहमेवधन्यासमधन्यैवेति व्यतिरेकोव्यज्यते २८

॥श्रीगु

गर्वि

29

धःलयतिविचारयति एवंचैताहृशाविचारमात्रकारित्वेपताहृशाक्षेपः किंपुनः स्तथा वक्तुरीतिव्यत्य
ते निरुपमानयोरक्षतोः कमलस्योपमानत्वेनकल्पनात् शारात्त्वं तेनसापराधत्वेतेनदंशाहेत्वं
सुधारसस्येति तेनमाधुर्यातिशयः साम्यंप्रथयति पूर्ववदेवव्यंग्यं कृतेवराके मयाप्यनवचन
योरुपमानत्वंलक्ष्यते विपरीतंतुपुत्रमिति भावः ईदृशोपकर्षापादनकारिणि सखिकिमाचरामि।

सोदूर्येगर्विताय्यथा कलधौतविमलोपमानमस्यतोः प्रथयतिवीचिसुधारसस्यसा
म्यं सखिकथयकिमाचरामि कांतेसमनं नितत्रसहिष्णुतेवदोषः २५ प्रियापराधसूचिकाचेष्टामानः

धिं प्रतिविधेयं तदुपदिशेत्यर्थः आस्तांतावदेतत्सहिष्णुतैवतदीयताहृशविचारसहनशीलत्वमे
वदोषः सर्वत्रगुणरूपायाअपितस्याअत्रदोषत्वमिति चित्रमितिभावः २५ प्रियापराधेति।
एवंचप्रियापराधज्ञापकचेष्टागम्यकोपवत्त्वंलक्षणं गोत्रस्खलनेनेति सपत्नीनामोच्चारण
मित्यर्थः अन्यथेति प्रकारांतरसिद्धकुतूहलालापनोघरत्यर्थः अन्यथावादेअपलापोक्तिः॥

गोत्रे स्त्रीसंपत्तिमामोत्तमारणं ॥ अन्यथेति ॥ प्रकारांतरसिद्ध कुतूहला च पनो... सर्वः अन्यथा यादभपलापोक्ति

गोत्रेलिखपलिमामोत्तमारणं अन्यथेति ॥ सापि सा तेनायकेसति हे शातोदरि अनेनोदरमध्येपि मानस्याव

अन्यां पश्यत्याला पकुर्वे ॥ सापिसा तेनायकेसति हे शातोदरि अ... नकेवलं चिलो... नकादिस

स्थानस्थलं नास्तीति ध्वन्यते भूषयतीति पाठे अलंकुर्वे सपीसर्थः नकेवलं विलोकनमात्रं... विवक्ष्य मम

मपि सलक्ष्मरण... हिसमा पिमहेद पुराधकारणं तद्धृदये सत्यपि यदीयमवस्थानं तर्हि विवक्ष्यम

नलोकनमात्रं रतिभावः घ्नं चिंतिछिलं च्छु चिकुर विततनमानस्यपदद्दानस्थानमस्तीति भावः

...सचलघुर्मध्यमोगुरुश्च अन्याप नेयोलघुः कृष्णताशानेयो

~~प्रियापतनप्रथविकाचेष्टाभाव~~ असाध्यस्तरसाभावः अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मालघुः गोत्र

मध्यमः कृष्णमापनेयोगुरुः अपरस्त्रीसंगमादिजन्मागुरुः अन्यथासिद्धकुतूहलो घु प

स्खलनादिजन्मामध्यमः अपनेयोमध्यमः पुरतापोतनूपणादानाद्यपनेयोगुरुः... कृष्णकृत दवि

नैयोलघुः अन्यथावाद... अपनेयो मध्यमः पुरतापोत भूषणादानादि... शातोदरि धनचनकृटवि

अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा स्वेदाबुभिः धनचनपिछिलसंगभूमौ शातोदरीसमभावः अ

सागरसौप्रिययस्यांनरागेणस्वेदादिभिर्व्यामेनवांगेमानस्यपदद्दानाधमपिस्थानं नास्तीति भावः अ

न्यथासिद्धकुतूहलोपनेपलंस्फुटम् ३६ स्खलनगोत्रस्खलनेनकुलितांनायिकासांसपितुमाह ॥

मेतत्

सूपथा (margin)

पि (margin)

व्यालस्य सर्पस्य रूपं शपथं

गोत्रेति यद्वोत्र स्खलनं सपत्नीनामोच्चारणं तत्र भ्रमस्तदीयनाम कारणमित्यर्थः यद्येतन्न मन्यसे मकुच नमसत्यं मन्यसे चेत्तर्हि रोमालिरूपस्य सर्पस्य शपथं कारयेति रोमालिपदेन स्पृश्यमानत्वं तेन निषातिशय सीनद्युः स्पर्शत्वं व्यालपदेन साहजिककौरत्वं कारयेति स्वस्य पराधीनता व्यज्यते ३७ पिंजरं पिंगं उत्तानरत करतोन चरणसंपर्कादिति भावः यद्वा तदीयमानापनयनाय नमस्कारे शिर

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा यद्वोत्र स्खलनं तत्र भ्रमो यदि न मन्यते रोमालिव्याल संस्पृश्य शपथं तच्चिकारय ३७ अपरस्त्री संगमादिजन्मा यथा दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं चरणालक्तकपिंजरं सपत्न्याः सुदृशोनयनांतकोणभासा श्रुतिमुक्ताः शि खरोपमा बभूवुः ३८ श्रवणरतासंयोगादिति भावः पिंगत्वमित्येव पाठो युक्तः अलक्त

कस्य पीतत्वाभावात् पिंजरमित्यपपन्नमिति कश्चित् श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमाः कर्णोपांत प्रेरिताः कोपेन वक्रनिरीक्षणादिति भावः नयनस्य प्रियं प्रति प्रेरितस्य कोणभासाः प्रांतदी मयः कटाक्षरश्मय इति यावत् तिर्यग्विलोकनेनाकस्येत प्रेक्ष्य संबंधान्नयनस्य तेरूवचन शिखर

षोडशेति मध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादिभेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वैविध्ये द्वादश मुग्धा तु एकैव एवं च त्रयोदश भेदवती स्वीया द्विधा परांगना सामान्यवनिता चेत्येवं षोडशेत्यर्थः चतुरधिकाशीतीति एतच्चाधिक्य — ना

कं यौ। वी स्वीच्छेदे किं तु त्रगणनमात्रं जातिकालवयोवस्थाभावे कदर्पस्तायकैः इत्यरा अष्टसरव्यातानां नंतर विस्तर भीतितत इति प्राचीनोक्तेरन्येषामपि ससादिसाह। अवस्थाभेदेनेति कालिकावस्थयैवेत्यर्थः। एव वकारेणासादिभेदव्यदासः हेसरिसिद्धिमाशवचाह जातीति उपलक्षणमेतदेशादीनामनंतनायकानां

एताः षोडशाअप्यष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टाविधाः प्रोषितभर्तृका १ खंडिता २ कलहांतरि — चेति
ता ३ विप्रलब्धा ४ उत्कंठिता ५ वासकसज्जा ६ स्वाधीनपतिका ७ अभिसारिका ८ गणनाद
शतत्र पु ३८४
१२८ ष्टाविंशाधिकशतं भवति तासामपि उत्तममध्यमाधमगणनया चतुर ... शतत्रपु सहस्त्रभेदा भवति ११५२
भेदा भवति एतासां दिव्यादिव्योभयभेदगणनया द्विपंचाशदधिकशतयुत सहस्त्रभेदा भवति ११५२

कु जातिभेदभिन्नानां तत्रैवोपष्टंभकांतरमाहतथेति. वदिन्तासाद्विभेदेन नायिकानंसस्यान्नहि तथात दिदेवनायिकानामपि दिव्यादिभेदसंभावनादानत्यस्यादिसेवं दिव्यादिव्यभेदेनानंतानां खंडितादि

धिकाशीतीति युक्तं ४

वस्यात् युक्ते स्तुत्यसात् तस्मात्तथा प्राचीनैरनुदाहृतत्वान्नैते भेदा नायकानां तथा नवा नायकादिनां ज्ञा त्यादिभेदनिबंधनभेदवत्तवस्तुतो वास्यास्याप्युनादिसम्मतत्वात् जात्यादिभेदात् भेदोपपत्त्यैव न स्व व्यत्त्यानं स्वदद्दोषाय यत्तु नायकानामपि खंडितत्वादिक स्यादिस्युक्तं तज्ञानोचित्याद्रसभंगाद्युप राहतं प्राचामेनुपन्यासस्तु न दिव्यादिभेदसाधकः अप्रयोजकत्वात् अत एवमानिकाले स्यादिप्रा गल्भ्यधार्ष्ट्यधीरादिभेदाभावइति आदिपदा॰ मानवत्यंतपरिग्रहः प्राचीनेति वस्तुतो नियुक्तिवक्ष्या

दिव्याइंद्राण्यादयः अदिव्यामालत्यादयः दिव्यादिव्याः सीतादयइति अवस्थाभेदेनैव नायि कांभेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे नायकानामप्योनेपस्यादिति ॥ यद्यपि मुग्धा याधीरा दिभेदाभावस्तथाविधप्रज्ञादिसामान्याभावात् तथापि विधेसाभावोभवितुमर्हति तथा

दयुक्तमितिभावः देशांतरगतप्रियविरहसंतापवत्त्वप्रोषितभर्तृकात्वं दुःखदीर्घतरामिति अतिदीर्घदुःखव हत्यपि अंबुजमुखीसखीवगायनोभाषतर्ह्यन्वयः दीर्घतरत्वेनानुलंघनीयत्वेनवहतीत्यर्थः कठिनहृद यतामप्रतीकारतां च व्यनक्ति सखीति दुःखकथनयोग्यतां वर्णसैनतन्निवारणसमर्थतां दुःखं

दिव्याइंद्रादयः अदिव्यामाधवादयः दिव्यादिव्यामाधवादयः

लं
नां
गन्य

तन्न
र्चं
भिन्न

स्त

विरहत्वंअतिविश्वासख्यसखीजनेप्यकथनेन लज्जातिशयं तेन मुग्धात्वं तथा जलनीत्याआं रणंसज्जत्यपि
ननिद्रातिलज्जेयेतिभावः कंठेनरसनायांदुःखवशानुतत् परंतुदशावाष्पोदकेनधनेउदकपदेनस्थग
नानहंसंतेनस्थगनानहस्यापिस्थगनेनलज्जालुताध्वन्यते एवंविरहतापवृत्तात्यहेष्टागोपनेपिप्य
धेनप्रकारेणसंतापसहतेतन्नूचेतोभवः वेदचेतोभववपदेनदुःखसानयोग्यताअंतर्मदनतेवेतिध्वन्यतेनहतिः

पिप्राचीनलेखनानुसारेणनवोढामध्यालंबैतेभेदाअवगंतव्याः देशांतरगतेप्रेयसिसंतापव्या
कुलाप्रोषितभर्तृका उक्ताकूलहातरितावृप्रलंभानापतिदेशांतरगतोनभवतीतिनतत्रापि
ध्याभिः अस्याश्लेषादशावस्था मुग्धाप्रोषितभर्तृकायथा दुःखदीर्घतरवहस्यपिसखीवर्गाय
नोभावतेशेवाले शयनंसज्जत्यपिपुनः शेतेनवालज्जया कंठेगद्गदवाचेतिदृशाधनेनबाष्पो
दकंसंतापसहतेयदयुजमुखीतद्वेदचेतोभवः ३९ ७ ७ ॥ मध्याप्रोषितभर्तृकायथा॥
वासस्तरेबेति ततुशह्याः पूर्वगृहीतार्थकाः तेश्चसार्वेक्षिकदेहसंबंधादखेदवनासंभाविनीतिव्यज्यते।
वाचालभंगसुभगेविरहपीडाजनकनपानह्याचः कुसितलेनेतेषावाचालहंससुभगत्वंसकलीनिर्संं

ई

चम

रसिकप्रियाटी॰३२

रसमं॰टी॰

१८

पाठः यथा स्थित पाठ बाहोवल्लयास्य भवेनन तस्थानस्य पाति मूलागमनेपि विरहातिशया प्रतीतेः स वद्धूलैव धि मा

सुरभौ वसंते तेनो न्मादकत्वं व्यज्यते अधिकं असद्देहेन परिहरणीयत्वं तादृशस्याप्य परिहारेण
लज्जावत्वे किं निदानमिति च स्वतोऽवधनात्म्यकरणेन तदेव द्रढयति किंच सुरभिसमयात्
लज्जावत्वे किं निदानमिति च स्वतोऽवथनाप्रकरणेन तद्वेद्वद्रढयति किंच सुरभिसमयात्
वेल लज्जावशाद्विरहगोपनाय वसनादि धारणं चूतवल्लीसप्रतितदेवविषयवपोम्नवासहमा
नानातेति लज्जा मदनसाम्यमभिव्यज्यते ४० मालेति पद्मदलमालाविरहदाहे कोमलस
वासस्तदेव वपुषो वलयं तदेवा हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची वाचाल भृंगसुभगे सुरभौ स
मस्तं सखाधिकं भवति ते सखि किं निदानं ४० प्रोषितप्रोषितपतिका यथा मालांबालां
बुजदलैर्मयीमौक्तिकी हारयष्टिः काञ्ची किं च प्रभवति हरोलुभ्रुवः प्रस्थितेव अन्यद्भूमः
किमपि धमनी वर्तते वा न वेति सा तु बाहोर हह वलयं बाहुमूलं प्रयाति ४१ बद्धेत्यालवालमेवस्या
दिति भावेन तत्त्यागः अनुक्षणाक्षीयमाणा गतयावहनासामर्थ्येन हारादिस्यागः वालपदेन कोमलत्वं मुक्ता
पद्मानां शीतलत्वं चोपितस्यागेन विरहातिशयो ध्वन्यते स च मालेसादि स्त्रीलिंगेनायिकासंबंधी ये लीसा
गानो चिरं परित्यागेन सा एव च बाहोरू संतेन प्रस्थाने चित्त हरोगतेस्वाभ्यपनापि कृतानोशोऽवश्यं भावी

त

श्वश्रूरिति भ्रूसंज्ञया भ्रूसूचनेनेनेनैव मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः सोस्यास्तीति मर्मरी घनं तं श्वश्रूपदेनानुलंघ
नीयास्मि एवं च तदन्तःपि न गृहीतेतत्र कावावालो न्यदनस्यातिव्यज्यते मर्मरशंकयेस्य नूतनकिंचित्का लंघ्य
वस्थानेभस्मेन स्यादिति ध्वन्यते तातेन प्रछन्न कामुकविषयसंचाय्यदनस्यैति व्यज्यते मर्मरसकूयेत्यने
न किंचमुच्यते मनोवन्हिः क्रूरतरः यातु सुरुस्यत्युतरहान स्यावव्रुपकला अन्यप्रतिप्रत्युत्तरा भावो ध्व
न्यते भ्वौसत्या गाभावो पितासांदाहप्रीत्या निखिलेन परपुरुषविरगोपनं व्यज्यते ५२ वेरहेति ॥

परकीया प्रोषितपतिका यथा श्वश्रूपमदलंददाति तदपि भ्रूसंज्ञया गृह्यते स घोसमर्मरशंक
इय यानचलया संस्पृते प्राणिना यातु वाचिंसुहृद्गणस्य वचसा प्रत्युत्तरदीयते श्वासः क्लिन्नमुच्य
ते हृत्तवहक्रूरः कुरंगीदृशा ५२ सामान्यवनिता प्रोषितप्रतिकायथा विरहविदितमंतः
प्रेमविज्ञायकांतः पुनरपि वसुतस्मादेत्य मदास्यतीति मरिचानिचयमक्ष्णान्यस्य बाष्पा

विरहविदितं विरहतापितं मिसर्थः अंतः प्रेम मानसं प्रेमपदिइपमेव विरहवती तहि मयातीवप्रेम
वतीति मत्प्रेमता हेसर्थः द्वारदेशोपविष्टान हनादर्शनेनचिंतसमापयितिवेदनीय सिधिये निष्ठप्रेम भ्रून्यसाध
तिभावः पुरयो बिदेस्यननेचारलनेव

37

रसमं॰टी॰
॥११९॥

नन्वन्यकालीनतथाविधागमनेन खण्डितात्वं तस्या इत आह उपलक्षणमिति इदमुपलक्षणं प्रातरिति उ
पपतेरुपलक्षणं बोध्यं अन्यसंभोगदुःखितायाः परांगनासंगजन्यमानवत्याः खण्डितात्वभेदः श्वसः
अस्फुटेति बाष्पजबाष्परुद्धकण्ठतया गद्गदवचनं चिन्तातत्पोषणवैषण्येति नैराग्य वक्षः किमिति वा
स्तु वायुना पिकाकूचाभोगचिन्हातानां स्पृष्टातः किमपि किञ्चिद्दीपस्पृष्टमिच्छस्याः नतु पृष्टवत्याल
ज्जयेति भावः किमपीत्यनेनास्फुटालापः नयनमित्येकवचनेन चिह्नविलोकनामनौकरूपतां ध्वनयति ५४

अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खण्डिता प्रातरित्युपलक्षणं अस्या भेदा
अस्फुटालापचिन्तासंतापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः मुग्धा खण्डिता यथा वक्षः किमु कु
लशांकितमिति किमपि पृष्टमिच्छस्याः नयननवोढसुहृदः प्रातरागतः पातिना पिदधे ५४
मध्या खण्डिता यथा वक्षो नखचिह्नितमुरो दयितस्य वीक्ष्य दीर्घं न निश्वसिति जल्पति नैव किंचित् प्रा
तर्जलेन वदनं परिमार्जयन्ती बाला विलोचनजलानि तिरोदधाति ५५ प्रौढा खण्डिता यथा॥

नखांकेति दयितपदं स्वनिरूपितप्रेमवतः ईर्ष्यानुचितावरणकृततया दुःखातिशयं ध्वनयति चिह्नित
परंगाढालिंगितत्वं दीर्घं न निश्वसितिलज्जावशादिति भावः जल्पति वक्रं सुवानायकस्य दुःखसंभा

संभवनयेतिभावः तेन समानतनुत्वाभावात् मदनतप्तस्य तनुतरत्वं कवचदनमार्जनेन बाष्पांबुतिरोद्दष्या तिनैतदश्रुजलं किंतु वदनपरिमार्जनजलमिति गोपनं करोती तिभावः विप्रियकारिता प्रतिज्ञानितदुःखप्रदर्शनेनापि कांविप्रियकारितेवस्यादिति चानुमेण्णतिभावः ४५ मामुद्दिश्येति उत्तानरतंकरणात् विपक्षसुदृशः पादावुन्नालनकेशरागिनामनं मामुद्दिश्यन्नश्रीकृतमुखीसाचि

मामुद्दिश्य विपक्षपक्ष्मलदृशः पादावुन्नालनकेशरालिमानानमानतीकृतमुखीचित्रा
र्पितेवाभवत् रूक्षं नोन्नवतीनवाकृतवती निश्वासकोष्णदृशो प्रातर्मंगलमंगनाकरत
लादादर्शमादर्शयत् ४६

चार्पितेवाभवत् विप्रियकारितोदर्शनसापेक्षया दर्शनमेववरमि तिबुध्या नम्रमुखतां विषादमूढतया चित्रसादृश्यं आलिखितपदेन गोपनायोग्यत्वं व्यज्यते नम्रमुखत्वेन निगीतपाणिग्रहणेन किं मदधिकासा येनायं तस्यामासक्त इति तस्यागुणनिरीक्षणं चित्रार्पितत्वेन निर्गतप्राणितुल्यता ध्वन्यते रूक्षं कठोरं नोक्तवती नावोपायेरारोधितो येनादृशः तदा कठोरवाक्यादिना तुल्यता ध्वन्यते रूक्षं कठोरं नोक्तवतीनावोपायेरारोधितो येनादृशः निश्वासकोष्णमनतू भर्त्सितः किंचावातनेकरिष्यती तिबुध्येतिभावः अनेनास्फुटालापः दृशोनिश्वासकोष्णमनतू

रसमं॰टी॰
॥२०॥

कांतमिति तयेति नामाग्रहणमपि परभीत्यैव आलिंगनविशेषेणांकं कणांकितत्वं कांतस्पृह
णीयं तेन तातकृतान्यसंगमस्पृहस्सहसा परभीत्याः स्वजनभीत्या तेन प्रच्छन्नकामिनीत्वं व्यज्यते
परुषाः निष्ठुराः दूतीमुखरेति अस्याधैर्यभ्रांतमदोषफलत्वे चित्रमेतद्धि लोकपरत्वेति भावः
तमेवेनमनुशाधीति वा दूरादित्यनेन दूतीमुखावलोकनेऽपि भातितत्र किं वा पश्चात्कांतप्रतीतिप्रच्छ
न्नकामिन्या अभिलाषितं व्यज्यते ४७ उरस्तवेति तवेत्यनाहत्यमिति गोपनानर्हता कृतो मे क्षमाल

कांतं निरीक्ष्य वलयांकितवक्षदेशामन्तःखलयापरभियापरुषानवाचः दूतीमुखेमृगदृशा
सामान्यवनिताखंडिता यथा उर
स्तव लंदनपुरा दृशा परं निरंधिरेनयनानि प्रातः ४७
स्तव पयोधरांकितमिदं कृतोमेक्षमा ततोमायि निधीयतां वसुपराय दृगीकृते इति प्रवलचेत
सः प्रियतमस्य वारस्त्रिया धृतात् नवकंकणांकरतलात्समारुष्यते ४८ शीघ्रेता द्वागपराधस

हनेरतिभावः इति दूतसुखाभंगीकृतसेनावयुपदेपता वसुपदेनसामान्यहेलाप्रचलचेतसश्चंचलचे
तसः अत्रागमनप्रतिज्ञाकृताः स्वेनगमनेन चलता तेनयोग्यदृशनाभावसमावनयासद्योद्व्य
ग्रहणयोग्यताध्वन्यते धृणात् ग्रहणासमये स्वकंकणाहितेन सद्यः ह्य यथा भवति तथा नापवकरत्न

ले नवकंकणमाग्रहणप्रयत्नः ४८

पतिमवमत्येति खुरुलपस्यवयानो नरपरिता पवहमित्यर्थः भ्रान्तिर्मिथ्यामतिः संतापोऽनुतापः
समोहरिंद्रियवैकल्यं अनुनयतीति लज्जमानानवोढा पतिकलहेनावमानितुं नानुनयति न सां
त्वयति सखीजनायुनाविकथयति अत्रापि लज्जमानेत्यस्यावृत्ति सखीसमूहमध्ये नेकापि हतमकथ
पद्धितिलज्जातिशयोऽप्यन्यते मलयसंबंधेन सौगंध्य अनिलपदेनाविकारतीयता भून्यमातिपति

पतिमवमत्य पश्चात्सरितसाकलहांतरिता अस्याश्चेष्टा भ्रान्तिसंतापसंमोहनिश्वासज्वरप्रला
पादयः मुग्धाकलहांतरितायथा अनुनयतिपतिं न लज्जमाना कथयति नाविसखीजनाय
किंचित् प्रसरतिमलयानिलो दाव हेतिपरं तु चिराय शून्यमंतः ४९ मुग्धाकलहांतरिता
यथा विरमतिकथनेन विनानखेदः सखिदुरूपेणसमुपैति कापिलज्जा इतिकलहमधोमु
खीसखीभ्यालपितुमनालपितुं समाचकांक्ष ५० विरमतीति निर्वेदर्दुखे सुखीभवतीति
न्यायात् एवंचावश्यकथनीयतायोक्ते कापि दुर्निवाराधाष्ट्येनेतिभावः इतिहेतोः अधोमु
खीलज्जावशात् अत्रमध्यात्वस्फुटमेव ५०

लेन

सं. वृं. ३/१ ५२

रसमं॰टी॰
॥२१॥

दृशापि परितापवशान्नेत्रादी आह अकरोरिति हे नेत्र किमिति शोणिमानमकरोः कुपितप्रसा
दनाने पुरस्ये वि आरुण्यप्रदर्शनेन कोपोत्सारणमनुचितमिति युग्यं करपद्मतन्ने नं तेतिपाठः
हेकर पमकरणात्कृतजनेन अर्थान्नायकस्य किमित्यकार्षीः हेरसहेमि केनु धाकृतहं किमधाः कृ
किमु नेत्र शोणिमानं किमकार्षीः करपद्मनसिनया

प्रोढावलहंतरिलापथा अकरोः
किलहे किमधाः कुधारसने हितमर्थं न विदंति दैवदुष्टाः ५१

ननतीसारानमित्रनेत्रकराभ्यां तथाकरणोरसत्तायास्तन सर्वथेदमनुचितमितिभावः किंचने
श्रारुण्यादेस्तथानयनसमनेपितत्तत्स्य मक्रोपि स्वसाधानापायप्रतिभावः तत्रार्थांतर
न्यासमाह हितमिति यनुकोपि सर्वानाधिकावनि हेरसनेकिमितिनेत्रयोः शोणिमा
नमकारीस्यादित्रमेणाव्याचक्षते तन्न नाधिकायाः परितापादर्शनेनलक्षणासंगतेः ५१

राम
२१

[illegible]

भर्तुर्यस्सोति मातरिसनेन त्वानुचिमा चरं प्रलक्षवाद्यातां के व्यये ते य स्यानंतरं द्विभागान्तु रु: रु
भर्तुर्यस्सोति मातरिसनेनत्वानुचिमा ... मातात्वे नाहृदास्याप्यद्वादरे ण तानि मिश्रेमा
ते गुरु: श्वश्रूरादिलघुरगत्यो थान्नमगुरुत्वानुलघु नीयात वेनाहृदास्याप्यचादरेण तानि मिश्रेमा
मातिशायोल्लयते यद्वा यस्य भूते भर्तुर्गुरु: श्वश्रुर: लघुरभूत् तेनादत्तेनाभूरतेन भवरप्यवमा
न: कृत एवेति भाव: यद्वा यदर्थे लघुरपि द्रुमादि गुरु: सते: श्वश्र्वादिवद्दुपासित: साप्यवधीरित

परकीयाकलहांतरितायथा भर्तुर्यस्यभूते गुरुर्लघुरभूद्दोषीकृ निशीवला धैर्येकोपाय
नगतंस्सहचरीनीति: कृता दूरत: [illegible] परिचिता स्रोतस्विनी विंदुव
रसज्ञोधादवधीरितो हलकपोमालवेलीयान्यांधि: ५२ इति अस्य नु चिता चरणं समेतिव्यस्य

ते गोष्ठीसतीसभा कुनिष्ठा इति भलक्ष्या वृता एवं च सतीसमानं निरापितगाणिते तिभाव: यद्वा पत्रे स
तीसभाया अभ्यर्हित पद नु चिता रभवती तन्न्यासाका गाणानेति तासामपां निद्रा सपादिते ति भाव:
कोङ्गोऽर्थे संग्रह रत्नश्लिष्टौ पैरूपद्रुम धैर्यगाभीर्ये यद्वा धीस्सीरयति सा धीरा ता वाति दूषितसग
तेनष्टकोङ्गापदेन पदुपयो गितत्तेनतन्नाशस्याति दु: सहेतस्य न्यते सहचरीसेन सोगानहत्तासानी

रसमं० टी०
११२२॥

यत्संधेति यद्भाग्यसूचकं पद्मचिन्हं वसाति कमलं यद्भाग्यमनेन वयं गुरुर्बृहस्पतिर्भाग्यसूचकः
एतत्सर्वं यः अर्थसंवादितवान् तादृशो संतानुचितो पिकोपोयतः कृतो अतो मां धिक् एवं कोपेक्
ते पुनर्जीवनमत्यंतानुचितमित्याह धिग्जीवनमपि धिक् अथ जीवने पि दृढ़शोदायी भावप्रतिना
यक्रांतरे रतिरत्यंतानुचितेत्याह अतनुं कामं धिक् रतिर्जनकत्वादिति भावः यद्वा खलसतां वै दृशा

सामान्यवनिताकल्पं हंत रिसायधा यत्पंवेरुहलक्ष्म पातितकमले भाग्यालये पकहुं यं २
स्तवा मम यल्लुलाट पत्ले के भाग्याक्षरं वै धुसा तत्सर्वं सखि यो यथार्थमवदत्तस्मि
मात्रो प्रकोपः कृतो धिग्मां धिग्मम जीवितं धिगतनुं धिग् चेष्टितं धिग्वयः ५३ ॥

शीलं मम वितीर्णोपा धिक् एवानुरागोनुउत्पादितेन स्वभाविकं इत्युतस्तं धिभावः तनु भूत्यता दृवेदृश
भानभूत्याइतिभावः तादृशानुरागे तिरस्कारिचेष्टादिकमपुत्रमित्याह धिक् चेष्टितं तेति चेष्टाक
रत्तोलं वयो विधिक् एवं विधतारुण्यभोगा वरस्त्रिधि क्रोनको वीतिभावः ५३

संकेतस्थले प्रस्थानवस्थानविप्रलम्भमानसंलक्षणां निर्वेदः स्वावमाननं उपालंभः सन्निंदप
संकेतस्थले प्रस्यनवस्थानविमनायमानसंलक्ष्यां निर्वेदः स्वावमाननं उपालंभः सन्निंदप
रिभाषणं चिंताश्रुनागमनहं हेतुलिपया आली भिरिति आली भिस्तेन विश्वासस्य से वह
लेनाप्रतिबोध्यतेसे गुनेकवपटैः व्याजैः शपथैः समपैः कुंजोदरे न ता गुम्फ ध्यासंकेतितं मिस्थ
नीतयाप्रापितयालेन मुग्धातं शून्यप्रियरहितं विक्षुभितया विमनस्कया प्रिय विरहचिंता व्यापितिभाव
संकेतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धा अस्याश्चेष्टा निर्वेदनिश्वास
संकेतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलया विप्रलब्धायथा भानातीपि रूपवेदनेवकप
सखीजनोपालंभचिंताश्रुपातादयः मुग्धा विप्रलब्धायथा स्थितं व्यक्ताः किंतु नवोढानी
कैः कुंजोदरनीतया शून्यं तन्निरीक्ष्य विक्षुभितया नत्र स्थितं न स्थितं स्पर्शोऽपि प्रियागमनसंभावना
रजनीहशाकुंजोपकंठेतया भ्रामन् दूगवरैव उवरवमलारस्पर्शोहृदयं पानीरजई
पानचलितं प्रियतमशाहिस्येन दुःखदत्ता न स्थितं तेन विचार व्याकुलेनाव्यक्ते किंतु नवोढा पानीरल्याकुलायो
हुशानीरजपदं भयात्तुपानं व्यनयति कुंजोपकंठे कमप्रातेकायेन स्वाभिलषिताप्राप्यातोभ्यतः व्याकुलाय
भ्रमराः स्लेषाकरवंः समूहः तस्य इवरमा इवेर भारभटीति पावनं तस्य चमत्कारा विलासविद्रोवोत्साह
ल्या हृशान्यस्ताः परितः क्षिप्ताः अचव्याकुलचेन दुःखितत्त्वं पुंगलेन श्यामसेयकरवसेन निविरतां इवरचं नके

रसमं॰टीक
॥२३॥

मं॰

संकेतकेलीति एत्य प्रियसंगमेच्छयेति भावः निभृतं लं न्यं येति भावः अर्धाक्षरं असंपूर्णाक्षरं सर्वा
सखी प्रति तेन ताल्कालिकाधिकमदनबाधाव्यज्यते यद्वालज्जा मदनसाम्यं अर्धाक्षरं विकाशिते नैभू
न्यावेयं दृशिता स्खलद्धैर्यं च विलतेन तां शिश्चं गास्वचनास्वरा याचना स्तीति धिपात शे व स्थितेति भावः
एवं च प्रियविरहाज्जडतामापन्नेति ध्वन्यते ५५ शून्यमिति शून्यत्वेनावलोकनीयथा व्यज्यते

मध्या विप्रलब्धा यथा संकेतकेलीगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्यमेणीदृशो निभृतनिश्वसिताधरायाः स
अर्धाक्षरं वचनमर्धविकाशिनेत्रं तावत्समर्धकवली कृतमेव तस्थौ ५५ प्रौढा विप्रलब्धा यथा
शून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञाय चेतो भवं दूती नापि निवेदिता सहचरी पृष्टापि नो वा तया
इत्थं चन्द्रशेखरहरश्रीकुण्ठभूलिन्शिववाप्सखेलिपरं तु पंकजदृशा भर्गस्य ते न तुतिः ५६॥

चेतो भवं तेन निवारणीयत्वात् कुटिलं पीडाजनकं तेन दुःसहत्वं दूती न निवेदिता प्रिया न समा
नेन ता पिता पृष्टा प्रियवृत्तान्तमिति शेषः किमतः परं विधेयमिति विचार्य दूती निवेदन
सखीप्रश्नकाल मध्ये क्रूरकामशराघातेन मरणमेतस्यादिति जरनादस्मद्नविरोधिमहेश्वर

स्तुतिमारभते तेन विरहकारतया व्यज्यते शंभो शंकरेत्यादि सुखाधारहस्तवृतः सुखजनकस्यत
ज्ञानेन कोप्यापासत्तिर्व्यज्यते यद्वा न केवलं करेण व समस्तकेपि आल्हादकोस्तीत्याह चंद्रशेखरेति
चंद्रि आल्हादने आस्तां सुखदुःखहरणं तु तदधीनमित्याह हरेति दुःखस्यादत्त आह शिवेति क
ल्याणस्वरूपस्य न कुतश्चिद्दुःखमिति भावः चंद्रशेखरेत्यनेन ज्ञानेमित्रस्य तस्य तदधीनत्वेन

शंभो शंकर [illegible] स्मरहर [illegible] सुतिः॥
[illegible] पाथोधरे गर्जति क्रोधा
[illegible] प्रियः [illegible] तापा [illegible] पाचपरितः
[illegible] यानिते ५७ दुःखनिवारणोपायः [illegible] इति यद्वा चंद्रा
[illegible] पीडाहरणे तस्यापि निवर्तितेति ध्वन्य

सुदीपने नैव कामः पीडयतीति न स्यात्तदधीनत्वेन तज्जन्यपीडाहरणे [illegible] व्यज्यते।
ते कामनाशोपि तव सुकरस्त्याह हरेति स्मरहर्तेति भावः एवं च मूलोच्छेदकारणमेवोचितं [illegible] रतिन
श्रीकंठेत्यनेन सकललोकानुग्रहाय यथा वीषपीतं तथा विरहिहेतुमदननाशोपि कर्तुं युक्त इति न
नप्रवहतस्यापि पुनर्विना तनाशो व्यथोत आह शूलिन्निति इदानीं शूलेन तथा न हि यथा नप्र

रसमं०टी०
॥२५॥

दृष्टेति धैर्यरूपो भुजंगः धैर्यभुजंगाश्चेति वा धैर्यधैर्येन त्यागानर्हता भुजंगत्वेन क्रूरता मूर्च्छीयनेन साहसा-
तिशयः समुदितेन प्रियसंगमे मम चित्तताधन्यते एवं लज्जारूपा नदी लज्जा सहिता नदी मिलितिवा घनं नि-
विडं यदंधकारपटलं घनेन मे धैर्यं वा यदंधकारपटलं एवं चेतयाभीतिमस्यापि कालेदृशोच प्रस्थितेन साहसेन
साहसातिशयः खल्वांधकारपटलमिति पाठे अंधकारपटलदृशाः खलुः गमनादि प्रतिबंधकत्वात् खला
अंधकारपटलं चेति वा एवं च स्वस्य गमनाभिनव इति भावः न दृष्टः संकेतस्थाने इति भावः पाधरेगमेति
स्वनेनोद्दीपनातिशयेन संतापातिशयो ध्वन्यते मेघेतादृशमापि हि षष्ठ्यांत्यातिशयः तेन विरहातिशयश्चो ॥

सामान्यवनिताविप्रलब्धा यथा कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोषा सकलरसिकगोष्ठीवंचिकावंचितासो ।
नाम्ना निवारणी प्रतारितातामृतेना ऽन्या प्रतिकूरणीयता ॥५७॥
धाक्रांतत्वेन दुःसहता मृतांतत्वेन सर्वविनाशकता मनसेना निवारणी पता वृतांता ताद्दृशेना ऽन्या प्रतिकूरणीयता
धाक्रांतत्वेन दुःसहता वृतांतत्वेन सर्वविनाशकता मनसेना ... यातुर्यातिशयः चंचल
कपटेति गोष्ठीसमूहः रसिकत्वेन वचनायोग्यता गोष्ठीत्वनेन तस्यापि वंचकतायातुर्यातिशयः चंचल
भ्रमरात् विक्षिप्तचक्षुषी येन ताहृशाः सकलं चतुरकामिजन वंचना निपुणापि केन चित्तताडितेति वि
स्मयः पालहासः ५८ अरतिर्विहेतुः अंगारुष्टिरंगमोटनकपटस्फुरितं लन्नादिना क्रियाविषयकं ख्यानं
कपटं तेन रुदितं स्वावस्थाकथनं कालरूलरव्यवता शेषकथनं पन्नायापीति प्रियस्नेनतदनागमनेदु

रवातिशयो चिरं अद्यापी साध्वयं समस्यात तावत्कालमित्यर्थः इति अनागमनरूपेणाहेतुनानुमीयते प्रा
पद्यति प्रपेदे इति रस्यार्थमित्यर्थः इत्थं एवं जातीयप्रकारेण सखीवृन्दस्यामेन प्रष्टोऽर्हता नाहद्रुपाआविश्व
श्वाक्करणे नलज्जातिशयः दीर्घं श्वासं न करोति सखी भिये चेति भीतिं च चलं न प्रेक्षते तथैवेति भावः विचा
रप्रवणा नयेति भावः इत्यन्ये धत्ते विरहवशादिति भावः अत्र पद्य पाण्डुरपरयोरन्यतरस्यानर्थक्यमाभाति ५९

५५.१।१।५

संकेते स्वयलं प्रतिभर्नेरनागमनकारणं चिन्तयन्ती साशङ्का अवधिदिवसानागतप्रोषितपतिकायां नाति
व्याप्तिः तस्या भर्तुरवधिदिवसेन नियमाभावात् लक्षणपदेन व्यावर्तनात् अस्याश्चेष्टा भरति संतापम्भृ
गाम् इष्टिरूहितस्वावस्यानुकथनादयः पुष्पाउल्का ठिनापथा यन्त्रागापि समागतः प्रियइति भावः अपि
देवरात्मिस्थं चेन्नसिचिंतवस्थपि सखी नश्रीडया पृच्छसि दीर्घं न श्वसितं रपार्वति चकितं न प्रेक्षते केवलं किं चि

आनेन मिति प्रियमिति शेषः प्रियसखी चेनानयन प्रलंब घोषसते किमु नगतावागतेत्यर्थः मार्गप्र
तिवधान्नागतस्तत्राह भुजंगाद्भीतः किमु अन्यापि काधान भीत इत्यर्थः तथाविधपौरुषशालिनो भीत्यस
भवादितिभावः ननु कोपो ति वशादेव नागतस्तत्राह क्रुद्धोवेति कुपितः किमु न कुपित इत्यर्थः रस्याभि
नस्य मय्यासक्तिमतस्तस्य वाक्यान्तरेण न कोप इति भावः नन्वागमने कारणाभावान्नागतस्तत्राह प्राणेश्वर इति ॥

रसमं० टी०
॥२५॥

क्रियसो प्राणेश्वरो ननु अपि तु प्राणेश्वर एवेति भावः । प्रे विश्लेषेप्यसावित्यनेन प्राणनाशसंयोगो ध्वन्यते प्राणेश्वरपदेन अवश्यं प्राणदुःखनिवारकत्वौचित्यं ध्वन्यते यद्वा विप्रतिषेधवाचिकुत्सितत्व चनेऽसो प्राणेश्वरः किं कुत्रा वर्तते कच कानवन्तेतरस्यर्थः प्राणेश्वरपदेन प्राणापराध एव क्रोधोयुक्तो न तू दासीनासमीचीनं वेचसौ तिव्यज्यते एवमनागमने हेतुभावे पिते चिन्तातिशय ध्वनयति भवी

म ध्याउकायथा आनेतुं गता किमु प्रियसखी भीतो भुजंगानिमुक्तो वा प्रतिषेधवाचि क्रिमसो प्राणेश्वरो वर्त्तते इत्थं कथमसि वैलोके तव करजः पातो पघातं छलादक्ष्णोक्का पिन बोठ नीरजमुखी बाष्पोरकं मुचति ६०

इनीरजमुखी नवाचासो उठं स्तनं पत्कमलं तत्सदृशमुखी चेति कर्मधारयः उठपदेन चिरधृतत्वेन क्लिष्टत्वं तत्र तमदनवत्येन चिंता योग्यत्वं नीरजत्वसकुमारता भावे दयति श्रोत्रावतंसीकृत शोभनतरकेतकुसुम रजः पातजन्य पीडामिषात् अश्रुपतनेति रजस्तेन शीघ्र निःसरणयोग्यतात्वयं अचिरसघोत्स्यते पातपदेन बुद्धिपूर्वकतानगमयति एवं च छलेन दुःखजाश्रुगोपने

50

ध्यानहरिति निकुंजस्य ध्यातृत्वं च सर्वमनीषितसंपादकत्वात् यथाः सखीत्वं चोद्दीपनतया प्रियतमस्य
स्वस्मिन्नासक्तिं विधायकत्वात् रसालस्य बंधुत्वं च दोलाघर्षाहितसहनात् तमस्विन्या मातृत्वं चैव
विधवकृत्कार्यगोपनात् तिमिरस्य पितृत्वं च रजनी क्रियमाणस्वापराधगोपने नसहायसंपा

औढाउक्ता यथा आतन्वन्निकुंजसखिवृथैरसालबंधोयातस्तमस्विनि पितस्तिमिरप्रसीद।
पृच्छामि किंचिदिति नीरधराभिरामो सोमोदरकथयपि नसमाजगाम ॥१॥ परकीयाप्युक्ता यथा
स्मातं तथारिदिनारिभिर्विरचितो वासो घनेकानने शीतैर्मंदनविंदुभिर्मनसिजो देवः स्मराराधिनः।

दकत्वात् रजनीसंयोगित्वाच्च प्रसीदेति प्रत्येकमन्वयि नीरधराभिराम इत्यनेन रतनन्यामव्यजनापरिचेय
एवं चात्रवनेभवतं एवतत्रापिमत्संबंधिने
त्वंतेन चागमने सोत्कंठं किंचिदित्यनेना वश्यकथनीयत्वं हार्याति हनुपादनत्वनुस
इति प्रश्नकथनतो भयो चितंव्यज्यते ॥१॥ स्मातमिति हे सखीति संबुद्धिरध्याहार्या तदुःखितान्यं व्यज्यते॥
ध्यानरहित्साद्दुःखजातिशयं व्यंजयति वारिदेति तेन पंकिलमार्गगमनेनक्लेशातिशयः

रसमं.टी.
२६

घनेकानने घनतेन चरसंचारायोग्यतया भयशालिता वैराग्यं मनस्विनः कामः मनः संकल्प
विषयः आराध्यदेवश्च शीतेरश्मिः शीतेरेश्वरार्थः समाराधितः विधिना पूजितः जागरणात्र
तेन निद्रांतकरति संकल्पे श्रीअप्रेमप्रतिबंधकी भूता दक्षिणा वृत्ता संकल्पपुरस्सरत्यक्ता
दक्षिणा तेन पुनरनुपादयताले नातिज्ञायिता सा तिर्व्यज्यते तपः कृशजातं तपश्च अद्यापि
यामिनी समयावध्यपि नेत्रातिथिरलद्रोचरः तथा चयस्य दर्शनमेव दुर्लभं ततःकालिंगना

नीता जागरणात्रतेन रजनी श्रीरागवृत्ता दक्षिणा तत्तं किंन तपस्तथापि स कथं
नाद्यापि नेत्रातिथिः ॥६२॥

दूरापास्तमिति भावः कथनं तथा च तदनागमनकारणं कथयेत्यर्थः अन्यस्यापि स्नानादिपूर्वं देवता
राधनं दक्षितां तेन कृतेपि परमात्मा नयनगोचरः इति कोयं विधिरिति गुप्तपरपुरुषाभिलाषः ॥६२॥
वारस्स्रुपलक्ष्यतां निश्चयोत्तरकालस्य प्रियागमने निर्णयोत्तरसुरतसामग्रीसंपादनानिपुणाह

मित्यर्थः मनोरथाः मानससङ्कल्पनाजातमित्यर्थः हारमिति तारकावदति रुचिरं हारं मुक्तावलिं तारकां
तीति पाठे ताराशुद्धाकान्तिरित्यर्थः मुक्ताशुद्धौ च तारा स्यादित्यमरः काञ्चीलते वर्तते धृते भाविप्रका
शप्रियकरग्रहणादिलज्जयेति भावः पुनरिति किं चेत्यर्थः अनेन प्रकारेणा ऽप्यते ऽस्मिन्निति वा
स एव वासकः प्रासादः तस्यालीनां तत्सबाधिसखीनां निगूढमिति शेषः कामानुरूपा ईच्छानुरूपा

अथ घुसे प्रियवासरे इति तिथिप्रसुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा वासकसज्जा वासको वारः अस्यामस्त्वेष्टा
मनोरथसखी परिहास इदतां परिपृच्छा सामग्री सम्पादनमार्गविलोकनादयः मुग्धा वासकसज्जा
यथा हारं गुम्फति नारकान्ति रुचिरं गथ्नाति काञ्चीलतां दीपनं स्यात् इति फलतत्र बहलं स्नेहं न धत्ते पुरः
आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामानुरूपां क्रियां सा चिरस्मेरमुखी नवोढसुमुखी दूरात्समुद्वीक्षते ६३

भक्तियां सामग्रीसंपादनरूपां रजनौ रात्रौ निगूढं सेच कस्याप्यन्यस्य लाञ्छनं माभवतीति धिपाङ्कवतीति शेषः एवं च सा
वैकालिकक्रीडा लिप्रासादस्य समूढं प्रत्य पिसुरतसामग्री गोपनकारितपाति शोधितलज्जा नैस ध्वन्यते सा चिरं तिय
स्मेरमुखी अन्यलज्जयेति भावः दूरीक्षते दूरोत्प्रियमार्गमित्यर्थः एवं आलीनाकर्न व्याहारगुम्फनादिक्रियां वा
सकः प्रियसन्निधानदिनं तत्सबाधिरात्रौ कामानुरूपां क्रियां सा चिरस्मेरमुखी कथमपि धूर्तोरमाः मदनगतमप्यकुर्वे

तेतिलिखितेति भावः प्रियकर्मगं नगरवी
परिहास पिता सम्पुरुषस्ततपूर्वात्सर्थं ६३

रसमं॰टी॰
॥२७॥

शिल्पमिति कुतुकात् मिथ्याकुतूहलात् निरपेक्षलयेवेति भावः शिल्पकलाकौशलं दर्शयितुं अन्यायेति भावः
कृत्वा राज्ञां पद्मनां हारं मुक्तावलीं चतुःस्रजं मालां हार परं गुच्छादि योचेत्याय चित्रस्य अर्थी हारभित्तिस्था
स्य चित्रस्येन विलोकनीयता ध्वन्यते किमपीषत्तिर्यक् लज्जयेति भावः वीक्षते प्रियागमनजिज्ञासयेति भा

हार

मध्या वा सकललज्जा शिल्पस्पर्शायितुं करोति कुतुकात्कल्हारस्रजं चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्वीक्षते
गूढा साभरणानवं सहचरीभूयाज्जिगीषाभिषादित्थं प्रमदाः प्रतीत्य चरितं स्मेराननोऽभूत्स्मरः ६४ ॥
प्रगल्भा वासकसज्जा यथा कृतवपुर्विभूषणा विकुरधारिणी धूपितागारताशापनुरक्तान्न्विधोत्कंपकवीटिका
सस्मृति अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहस्थितौ स्फुरल्लनककैतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनं ६५ ॥

सखीभूषणाज्जिगीषाभिषात् भवद्भूषणादप्यधिककान्तिमदीयभूषणमिति कपटेन आरंभणात् अत्यभिप्रायेणेव
तं प्रतीत्य ज्ञात्वा अनेन चेतोभुवोऽपि द्रूपताभावेदपतामिति निगूढं संचेष्टितस्याधीर्यत्स्मेरत्वं च प्राप्नोप मत्यमुना
सखयज्ञातिधिया तेनाधिकमदनबलं यदृकुत्थमिय सखीः प्रतारयतीति विस्मयेन हासः अत्र कैतवपदेन ल
ज्ञावस्था स्मेराननत्वं न समदनत्वं मिति मध्यायां ६४ स्तनमिति धोरणी समुदायः कपुकारिणी वीटिकाश्चेति ज्ञो
तिज्ञोषः स्फुरल्लनकैति देहस्थिबाकारणभूतया स्फुरसः शोभाप्रालिप्यः कनककेतकयरल्लकुसुमकान्तिभिः तनकेत

२८

कापि

आवयोरिति आवयोर्मम प्रियस्य च द्वैते भेदे विघ्नो विरहदुःखं अद्वैते ऽभेदे ऽस्य स्फीतं अतिशयि शालि परस्परप्र
सादेनेति भावः स्मितहसितं अन्योन्यवीक्षणं तस्यान्तिकेऽन्वयः सर्वत्र चेष्टायाः पृथग्गुरुहरतालभ्रूद्वैवेत दु
राहरणमयुक्तमिति प्रतिभाति ६६ श्वश्रूमिति श्वश्रूच्छलेन स्वापयति मम मातृसदने महोत्सवविलोकनाय
गतव्यमिसादिरूपटेन बहुलप्रकाशतया सतापकतया च भवसानान्निद्रेत्यादिरूपटेन प्रदीपांकुरमाच्छादयति भि
गतव्यमिसादिरूपटेन वहुलप्रकाशतयासतापकतया चभवसाननिद्रेत्यादि ६६ परकीया

मनोरथश्च आवयोरगयोर्द्वैते भूयो विरहविप्लवः अद्वैते च स्मितं स्फीतं नस्यान्योन्यवीक्षणं ६६ परकीया
श्वश्रूं स्वापयति छलेन च्युतिरोधनं प्रदीपाङ्कुरं धुनते सोपवपात पातविनदः साकेतिकं चेष्टितं अभ्यसा
श्वे विवर्तितांगलतिकं लोलकपोलद्युतिधिपकतावुनं प्रियधियातल्माति वेश्यस्याति ६७ सामान्यवनितावा॥
स्याद्युतरितं करोति सक्ष्मला सा चाल्पप्रकाशतां च नयति सा केतितं चेष्टितं मम हस्तात्रा स्मीति तापकं प्रासादकलूर
स्याद्युंतरितं करोति सक्ष्मलासा चाल्पप्रकाशतां नयति साकेतितं चेष्टितं कपोतपो
धद्रहैः करोति प्रासादसंबंधेन तेरुच्यते नान्यथा शंकनीयामिति वातशब्देन वारंवारंशब्दकरणेन चित्रं कपोतपा
ल निनदं एवायं नान्यस्यपहत्या प्रकटपरपुरुषानुरागो व्यज्यते तस्मा भयप्रांत विलोकनार्थं निरंतरपार्श्वी
भ्यां परावर्तितां गलतिका यस्याः क्रिया पातथा प्रियागमनसंभावनया संतोषेण मुखस्याति प्रसन्नतया चंचल
कपोलद्युतिः चांचल्यपरिवर्तनैः ६७ चोलमिति।

रसमं॰टी॰
११२८

निचोलउपरितनपटः नीलच्छेनैघनांधकारगमनयोग्यता गौरांगीत्वं वा इत्थंपूर्वोक्तवासनया वासरेषु कांतागम
न निश्चयो न रसमयेषु यद्वस्तु मनोरथं अभिलाषविषयं पद्दाम मनोरथ अभिलाषं यत् पदर्थ मित्यर्थः नवि
तनुते न करोतीति तल्लि एवं च वेदया भिलाष विषयं सर्वमिति भावः ६८ सदाकूतेति ।। निरंतर राज्ञा करप्रिय
धि॰ त्वमित्यर्थस्त्वंनेति मदहर्षोत्कर्षः अहंकार आत्मनिरंतराकूलस्पर्धाः मध्ये नेति कांश्चिमेति वयः संधिमत्तयाऽ

चोले नील निचोलकर्षण विधौ चूडामणिं चुंबने पाणिं चिपे कुचयोः करान्तौ व विधौ कांचापु
नः कांचना इत्य चंदनचर्चिते मृगमदे रंगान्निसरं कुर्वतीतल्लिपन्ना मनोरथं वितनुते वा रेपु
वा रंगवा ६८ सदाकूताला करुण्य तमा स्वाधीनपतिकाऽस्याश्चेष्टा यथा वनविहारादि मदने
महोत्सव पदाहंकार मनोरथावा पि प्रभृतयः ।। मुग्धा स्वाधीनपतिका यथा ७।। ७।।

वयपवपुष्यभावात् रङ्गात्मस्फुरमिति भावः यः कांतिमिति सपूर्णतारण्यानुदयादिति भावः लास्येनृत्येद्रु
दमाः अपासविशेषः यद्वा विलासे चमत्कार विशेष इत्यर्थः परिमाश्लिष्टसादिवं स्यातिपाप्रागल्भ्यः ते
न मुग्धात्वादेवेति भावः मज्जतिलीन भवति लेन बहिर्गमनाभावो द्योत्यते अत्रकं तिमास्पीतिमावन्निपेस
ने मनि न चनिलः संपूर्णत्वेनाहंकारो ऽप्यस्ते ॥६९

56

सत्रेम निवनिस: संपूर्तेर्नाहंकारो घोष्यते ६९ पदपीतिउत्सवत्वेन निषेधा योग्यता अनेन मदनवत्से ध्वन्यते ७०

मध्येन न शिखास्तने न गरिमा देहे न वा वक्रिमा श्रोणौ न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वा वक्रिमा

लास्ये न द्रढिमा न वा चिपरिमा हास्ये न वा स्फीटिमा प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मुग्धे वक्रिकारणं ६९

मुग्धास्त्वा॰ पदपिरतिम होत्सवेन कारो पदपि कूरे णानी विधारणानि प्रियसखि पतिरेष पार्श्वे

दैशोतदपि न मुंचति चेतद्विमा चरामि ७०॥ प्रोटास्वा॰ वक्रस्याधर पल्लवस्य न च साहास्यस्पला

स्यस्यवा धन्यानाम रविंदसुंदरदशां का तस्त्वं तोलिस्तुतिं स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेत: पथं दूकूप

वक्रस्येति वाशद्ध: समुच्चये लास्यतो यंतिवं नित्यं वा कांत: ननु प्रिय: कां तेन स्तुतिकूरणादापातत: स्तासा धन्य

त्युमद्ायितस्यान्या पूर्पिनायिका स्वप्नेनापि स्वप्नावस्थायां मपि श्रवणामार्गे दृग्गोचरवा अत: कारणाद्घू

तिवान गच्छति तस्यैतादृश्य मत्प्रियस्य मेदृग्ग्रह: विशेष ग्रह: अथादितरनायिकाभ्य: तस्यस्तु तोहे लुप्यात्तवि

नाकूथं स्तुतिस्यादिति भाव: स्तुते: सप्रितियोगित्वादिति तासियंग एवं चान्यामनायकांतोरतर नायिकारहीना

दिसहावतास्वध: न्यासेस्त्व सखिश्च धन्यालंक्यज्यते ॥७१

57

[illegible]

स्वीयाकृति विलासहेतुशाद्दूयते मे खलु कुर्णाववन्यपद्मान्तेन विश्राम्यति या सांताः स्वीयाः गृहे एवं वसति तेन आया
सा भावो ध्वन्यते तथापकान्तनमयपन्तकेपि पुरःपथे अनाकृतीतो विपितेन भयनेन परिपोषण्या गाढासत्वं च ति
शाप्यो ध्वन्यते सोधु उच्चसदनेपि तत्स्वीसमक्षमपि अनेनापि सदैव भ्रमेन समीपतरवर्तिना स्वीसान्निधावत्र
श्रुचितमनोचितं द्वोति विवेकवैधुर्यं व्यज्यत इति केचित् भ्राम्यतीति पाठे मापारिता भ्राम्यती मम प्रियस्य हा है
मानमुंचतीत्यन्वयः तेन चैकत्र विश्रांत्यभावादुन्माद एव व्यज्यते भ्राम्यस्या ममेत्यपि पाठः व्यंग्यं तुल्यं ७२

पतिका॰ परकीया स्वाधीना यथा स्वीयाः संति गृहे सरोरुहदृशो या सांविलासक्कणत्कांचीकुंडलहेमकंकणघणत्का
रोन विश्राम्यति को हेतुः सखि काननेपुरपथे सौधे स स्वीसन्निधौ भ्राम्यती मम वल्लभस्य पारितोह
ष्टिनमांमुंचति ७२ सामान्यवनिता स्वाधीनपतिका यथा संध्येयं प्रातिमंदिरं मृगदृशो यासां सुधासागर
स्रोतः स्युस्तासरोज सुंदरचमत्काराहृदो विभ्रमाः चित्रं किंतु विचित्रमन्मथकलावैदग्ध्यहेतोः पुनर्विलासचित

संक्षेपेवेति या सांस्वीयानां परकीयानां च हृग्विलासाः सुधासमुद्रसंगमरेखावच्छिन्ननदीप्रवाहलग्नकुसुमकारतिकेलिकलास्ता
सामान्यकृच्छ्ररूपकापार्थं प्रतिमंदिरं संध्येव एवकारः सौलभ्यं द्योतयति एतेन मन्मथकलावैदग्ध्यकारणस्य स्वतो बुसरणरूप
स्रोतो संभवोस्रोतः पदं चिंत्य मित्यपास्तं यद्यपि संति किंतु तथापि पुवा चित्तहरवित्तमपि हास्यस्यैव दृश्चित्तं हरंमित्यनेने
शारीरस्वाधीनताकरत्वमिति सुकरमिति व्यज्यते पुवत्सेन सकलरमणी स्पृहणीयत्वं दर्शितं लिखकारेण भिचैवार स्तोपि नवैरस्यता

स्वयमिति अभिसरणाऽभिसारिण्यन्यतरस्वसमित्यर्थः समयानुरूपेति श्वेतनीलादिः प्रकृत एव क्रमः
ति भर्तृशुश्रूषादिरूप एव क्रमः यति समयानुरूपवेषधारणादिः अलक्ष्यतासंपादकस्य श्वेताद्याभर
णाग्रहस्य स्वीयाभिसारिकायामसंभवात् अत एव परकीयाभिसारिकामभिधाय यो स्वाभिसारि
केश्यादिभेदनियतत्वस्य एकत्र विवक्षति ग्रन्थोक्तं न च दिवाभिसारिकोदाहरणोऽभूद्दूतपदोपादानात्स्वी
याभिसारिकाया अप्यते भेदा रजनीवाच्य शुक्लातेआरेणापि सहसंगतेः संभवादिति भावः वस्तुतस्तस्या
[illegible]

स्वयमभिसरति प्रियं साभिसारिका अस्याश्चेष्टा समयानुरूपवेषभूषणाशंकाप्रशान्तेपु
एव कूपट स्नेहसाहसाद्यरतिपरकीयायाः स्वीयायास्तु प्रकृत एव क्रमः मुग्धाभिसारिकायथा
अपि गुरुजनप्रतिबंधादिना स्थलाभावादेहे रखभावेनादौ संकेतकरणे लज्जा वशादात्मगोपना
यतथाविधवेषादिकं पुनः संवचमहारिचेतिवयप्रतीमः दूतीति आहाकारिणीत्यर्थः विघुस्य
देनत स्वनायास्यापि पुनन्नुगृहीप्रगमनेनाहता ध्वनयाति नेनुचपलपाक्षयाभावदृश्यत आह वा
रामिति सिल्लीरवैः चीरीति प्रसिद्धजन्तुशब्दैः मांगलिकी मंगलप्रयोजिका एवं चेति मिरल्वो

रसमं॰टी॰
॥३०॥

मोपि मंगलं वक्ति किंभूत सखीजनं इति भाव्यमितिभावः अतः प्रियनिकटगमनाय सरोमांत इति शेषः ननु लज्जावशाद्गंतुमशक्यमित्यत आह विमुंचेति अभिलषितप्राप्तिबाधिकां त्रपां सर्वात्म नात्यक्त्वा ईदृशे समये प्रियाभिसार उचित इतिभावः ७४ भीतासीति भुजंगात् सदस्पृष्टात्सर्पा नैवभीतासि एवं च तत्कार्यं कुथादिरूपद्दूरापास्तमितिध्वन्यते भुजंगपदेनावश्यपरिहरणीय

दूती। विद्युद्गृपागता सहचरी रात्रिः सहस्थायिनी दैवतो दिशाति स्वने नतलदः प्रस्थानबलो भुभो वो चं मां मालि कीलनोनि तिमिरस्तोमो पिच्छिली रवेनीतो पैदयिताभिसारसमयो मुग्धे विमुंचत्रपां ७४
मध्याभिसा भीतासि नैव भुजंगात्पथि मद्गजस्य सगेपुनः किमपि कंपमुरी करोषि
भि॰ अंभोधरध्वनिभिर क्षुताभिसि ...ते पद्मा चिसाचिवदनासि किमाचरामि ७५

...भयजनकत्वं

वाच्यं मद्गजस्यापि विरहगरणीयस्याभयाजनकस्य किमपि संगोइषत्संगो कंपं स्वीकुरुषे गाढालिंगने किंकरिष्यसीति न ज्ञानेरतिव्यज्यते अंभोधरध्वनिभिबहुभिर्पकूरोरितिभावः अक्षुभितासि क्षो भसाधसंनप्राप्तासि अत्र न क्षुभितासीति पुनरुक्तावीति ... भयाजनकेच साचिवदनालिर्यं...

३०

श्रीरामचंद्र

[illegible] पश्चिमे नेरथः अभि[illegible] स्पंदनो न स्पादमन साधन मियथ: मनोरथप

स्फुरद्दिति अर्थेति [illegible] नुवि [illegible] सुरसिमभार[illegible] शीलागा प[illegible]

दम संतलद्रुतगा भिताभावेदयति [illegible] सहेतअ[illegible] रीतपदेन द्वेलतामंगुरांगी [illegible]

शालितीपदेन उच्चावच प्रदे[illegible] रससुकथंगे तु सहेतअ[illegible] वधेनैवागता स्यात्तु तोहि

नेन गम्ययोग्यता निशापदेन तावद्गुने शोना सामनेन बहुवचनेन यदि [illegible] रीति [illegible] अथ कथय कथंसहेतगतेयदिन

त्रो दाभि॰ स्फुर दुरसित भारंभ रउरी गीधि[illegible] कोमल कालिनापदेन [illegible] नितानां सखि वारि दो विवस्वान्

निशासु मनोरथो रथः स्यात् ७६ रभे॰ रभ्भसादभिसर्तु प्रयातानां [illegible] कदाचिदेव निबंधेनैवागता स्यात्तुत

रजनी [illegible] दिवसां धकार मार्चि विपिनवे रय विमार्ग एव सा[illegible] ७७ [illegible] विमार्ग रीति जनलोचना विषय

[illegible] कदाचिदेव नवहवार तस्माद भिलाषे [illegible] वागतेति ध्वन्यते ७७ रभसाहति [illegible] विवस्वान्प्रकाशः

मार्ग एव मार्गः रभसा [illegible] वेगतः [illegible] अनुराग विशेषवनायि [illegible] योग्यमिति ध्वन्यते ७८

स एव चास्या गमना योग्यसम पादि [illegible] सादि योग्य [illegible]

रसम•टी•
१३१॥

चंद्रेति अंगकेषु चंदनं विन्यस्य विरहस्य सुधानिधिदीधितिनमत्तया हासवरूपं व्यज्यते मनो निहंतुं नायकं प्र
तिमानो गमयितुं प्रेषयितुं उपयुपरि वेगेन बाणैः मापयितुं कुदा भिति कुदानि विकासयति स्मेति भावः
विजातीयकुसुमसंबद्धमनेस्वा मर्दनपथं गच्छदिति धियेति नसं अत्रार्थं निहतार्थता केचित्तु निहंतुं घा
तयितुं मित्यर्थ इतित न्नसम्यगाभाति ७८

नोदये दिनकरस्य हि
लाभिस्वाभिसारिकायथा नांबुजैर्नेकुमलैरूपमेयं कामिनीजनविलोचयुग्मं
पर्वोत्सवामं
भिसाः पल्लीनामधिपस्य पंकजदृशां
रिवाभिसाः
७८
मुहूर्तमत्रा
विक्रोशः
यस्य
मांशोः केवले तमसि
स्थिताः सव्योजस्थितयोर्विरहस्य गतयोः
पुरंध्रा
तूलमहोत्सारः
नेत्रेण जाते समजनाभिथ[illegible]
विकासि
सूर्येचंद्र
विलोचयुग्मं
व्यभिचारिणी
८१
षकंठमहः
पतेकोष्ये
तद्वयोः पादा
विकासः
तरेयूनोः खिन्नकपोलवा[illegible]विन पतेकोष्ये षकंठमहः ८१ व्यभिचारिणी विलोचयुग्मं सूर्येचंद्र विकासि

भिरंबुजैः कुमलैश्च नोपमितमनोऽस्य तदूदयेन विकासः किंतु केवलं तनिबिडंधकारएव विकासः तद्वयोः पादा
नं चित्यप्रयोजनं ८० पल्लीनामिति पल्लीनी चजनवासग्रामः तासामधिपस्येति वहचेकुलाभ्यां गाग्यो
रूपाव्यज्यते निमंत्रणस्यापि रिहार्यसंचं तदीयपंकजदृशः सवधिको मधुपुत्सवादि रूपपर्वोत्सवे तामत्रणे

३१

62

जातेसतिस्वगृहस्थानामितिशेषः अत्रांतरेएतस्मिन्समयेसख्यानंकिंचिद्व्यपदिश्यस्थितयोः कथमेतेअला
रिताकृतिधियाविहस्यश्वशुद्धांतअवरोधंगतयोः परस्परागसंबंधेनसात्त्विकभावाद्यास्विन्नकपोल
योः कोपिसर्वतोविलक्षणः कंठग्रहआश्लेषः विजयतेअनेनालिंगनेवसानाभावोव्यज्यते ९१

सत्कांचीलतासंकृतीन्यंचत्कंचुकबंधुबंधुरवल्ल
वेश्याभिसारिकायथा लोलच्चोलचयस्फुरत्प्रविलस करालरतिक्रीडाकुंजगृहंप्रयातिकृति
हस्तोजकुंभोन्नतिस्फूर्जद्दीधितिविस्फुरद्रुचिचलच्चामी
नः कस्यापिवारांगना ९२ लोलच्चोलेति गतिविशेषाच्चलच्चोलेन तनतस्य वाचयतिर्यच्चचोलिन

चोलेस्यार्थः नाम्नैकदेशेनामग्रहणात्रिचोलः प्रच्छदपटः एतेनगमनौत्सुक्यं तदंगासंगेनजोभावलाची
लतायाः संकारो यच्चलतापदेनसंकारेभ्रमररणितानुकारित्वं न्यंचतगाढीनीचैर्गच्छन्त्यान्यंडनीचस्व
चेन्हस्वास्यरिसमरः कंचुकबंधस्तद्रुधिःतयावधुरारम्यानसाभूत एवचलतीसमुदायिपंचमसारिणीवा
वक्षोजकुंभोन्नतियत्रभचलच्चामीकरं नभूवतीतयाप्रकटकांतिगमनोत्सुक्येनविस्फुरंतीदीप्तिशालिनः ९२
तिर्यत्र अतएवचंचलानिकर्तभूषणानियत्रेत्रियाविशेषणान्येतानि स्तनिनः अनिर्वचनीयसंपत्तिशालिनः

63

प्राकट्यं प्रागल्भ्यं मुग्धायाश्चेति लज्जाप्राधान्येस्यर्थः प्रस्थानमिति हेलीचित तेनोपदेशाईंहंसं बल
मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन मध्यया लज्जामदनसाम्येन प्रगल्भाया मदनस्य प्राधान्येन धीरा
या धैर्यप्राधान्येन अधीराया अधैर्यप्राधान्येन धीराधीराया धैर्याधैर्यप्राधान्येन ज्येष्ठाया स्ने
हाधिक्यप्राधान्येन परकीयायाः सगुप्तिप्राधान्येन मुग्धायाश्चानु ढायाः सामान्यवनिताया
धनप्राप्तिप्राधान्येनाष्टविधनायिकावर्णनमितिशेषः प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्नेर
स्रधरा चक्षुषा धारासितं व्यवसितेन गंतुं पुरः गंतुं निश्चितं चेतसि प्रियतमे सर्वैः समं प्रस्थि
तानागंतव्ये सति जीवितप्रियं सुहृत्सार्थः किमु सत्यजते इत्यादिसर्वग्रंथकारलिखनादग्रिमस्य
लोकदेशांतरगमननिश्चिते प्रेयसि प्रोष्यत्पतिका विनवमी नायिका भवितुमर्हति तथाहि प्रोषि
तभर्तृका विप्रलब्धोत्कासुनांतर्भावः भर्तुः सन्निधिवर्तित्वात् नकलहांतरितायामंतर्भावः
कलहाभावादेवं मानितपतितत्वात् नापि खंडितायामंतर्भावः प्रियस्यान्योपभोगचिन्हित

तस्याः

ये वं कर्तोः प्रस्थानं कृतं एवं चतालकालिकविरहजनितनितांततांचनैव शादे कस्यापि कृतां न स्थानस्थितमिति भावः।

किंचास्ते: विरहवृत्या निरंतरं गतं यदुत अभ्यु [illegible] पतिरित्यर्थः धृत्येति मत्सतोक्षा [illegible] चिरेयेपितदकर

स्यागमना शाद्यादिप्रयायाः कोपाभावाद्दर्शनात् धाकृवचनकरतरप्रेक्षणादिस्वधिनांत पक्ष

पातदर्शनाद्य नवासकसज्जायामंतर्भावः वारनि [illegible] भावात् स्वजी दूरतावोभावनिर्वेद

दिदर्शनाच्च न स्वाधीनपतिकायामंतर्भावः अभिमक्षणावसंगाविच्छेददर्शनात् नहि स्वा

धीनपतिकायाः कदापिदपिसंगाविच्छेद इति संप्रदायः अनन्तर विपतिः स्वाधीनपतिक

यां निरुध्यते अन्यथाभर्तरिस्वाधीनसमेवास्याभज्यते नेह तथा सर्वथा विदेशगमनात् किं

चित्रिवैराश्रुपात निश्वासवनविहारादिमदनमहोत्सवव्यतिरेकदर्शनाच्च नापि अभि

सारिकायामंतर्भावः अभिसारोत्सवाभावात् अतस्तापदर्शनाद्वितिपूर्व [illegible]

प्रोनविज्ञातीयस्य यत्तदनुचितमेवेति ध्वन्यते चित्तेन गतं मुग्धं तेन प्रियसमासस्थितिम चेपि

नस्पश्चात्स्थितसभावोवध्यते यातु देशांतरं गतं समयपरस्यैरेका व्यगतव्येसति प्रियसमास्थिति

॥ ४ ॥

रसमं॰टी॰
॥३२॥

मलयादीनां च सार्थसमूहः किं उत्सृज्यते एतच्च पः पह्व अवगत पतिविदेशात् निमार्गे इयितायाः प्र
स्याह हे जीवित प्रियं जीवितनाथ प्रियतावंचो पदेशाहं तं अर्थातु तत् पादीनां न चिपातु तिश्चित
चेतसि सति सर्वे वल्लभादयः प्रस्थिताः एवं च तवापि गतव्ये सति तत्र स्थानसमसमयप्र
स्थान क्रूरता तस्य द्रामेषा सार्थः विमुत्सृज्यते एवं च सत्र स्थानं ज्ञान मात्रादेव वल्लभायाः दिग

लक्षणं तु यस्याः पतिरग्निमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रोष्यत्पतिका अस्याश्चेष्टाः का
कुवचनक्रूतरप्रेक्षणागमनेविघ्नोपदर्शनं निर्वेदसंमोह निश्वास बाष्पादयः मुग्धा प्रो॰

तं जीवितमपि गतव्यमिति विघ्नोपदर्शनारूपे चेष्टोयं तेयपुपि प्रियपदे कथितपदत्वं तथापि
विरहिता नायिका बाध्यतामादृशोषः ॥ ननूक्ता एवं विधा नायिका स्वेवं तस्यां तु भावी स्थितं अ
हतस्याइति लक्षणं नेति क्षणाद् उपलक्षितं प्रोष्यत्पतिर्वस्या विदेशः प्राप्तो यहति ॥

३२

66

प्राणेश्वरेति॥

ज कण्ठावरोधेषु नेत्रा तिमपि ईषद्व्यक्तमुवे

ईश्वर इति नियोगार्हसं निर्गमाय विदेशगमविरहदुःखोद्रेक पत्राङ्गे वा नेति भावः तस्यास्तु सा स्थि

स्थर्थः तल्प इति पृच्छति वदनं नम्रं चकार तत्तया किमपि वक्तुं भिसृतगुंफलतानिकुंजं भ

तावपि भालीयलसवक्रौद्दिसाह आलीति पुनस्तथः आलीभिरित्यर्थः निभृत वसंतसमयमनगासाः

नेनवसंतीयवहुललतापरिवृततयाक्रियमाणं रूपदेश्य प्राक्द्यानहेतघोस्यते आलीपुनर्निभृतमेत्यलता

प्राणेश्वरेकिं परिजल्पति निर्गमाय क्षामोदरीवदनमानमयांचकार ८४ मध्यप्रोषितपतिका यथा गतु प्रियेवदतिनि

निकुंजमुन्मत्तकोकिलकलध्वनिमानततान आपुलिं पिपठिनुमेतिद्दसः परं तु भा

श्वसितनुदीर्घमासीन्नवानयनयोर्जलमाविरसीत् यस्यास्पतीति धियावसंतवशाद्गुनानकोकिलस्य कुलं

नस्थली किमुकुचः समुपाजगाम ८५ गंतुमिति निश्वसितमिसेवसेनतकोपिनिश्वासादिनोभू

तिरितिव्यज्यते॥

ग्राहं विस्तारयामासेत्यन्वयः ८४ परंतुकुचः

प्रश्नसमसमयसंजातमूर्छावशादितिभावः

67

र समं॰टी॰
११३४

के रा कलापे वक्रे दृशः व्यचरवच्चर्चित बलुप्पः मूर्छा वशेन चेलो चलं विलंबम नाभालस्य लीन गतम आ
पूर्लिपिं पठितुं किमु एतावदेवायुः उताधिकमस्ति वा न वेति निश्चिनु मिति भावः वच भालस्य ली
मिति स्त्रीसपुंस्त्वाभ्यां आवयोरिवलवापि गतमनुचिंतमितिव्यज्यते आयूंणाम प्राग्घुनलग्ना
यतं व्यज्यते वमध्या सं ९८ नायमिति पद्रूनां पतनोऽस्माकं पद्दा पद्रुपातितेन पारलौकिक सकल

प्रोढाप्रो॰ नायं मुंचति सुभ्रुवाम पितनुत्यागो वियोगज्वरस्तेनाहं विहिताञ्जलिर्युवपति
पृच्छामि सखे वद तांबूलं कुसुमं पटीरमुदकं पद्रुभुमिदीयते त्याहत्त्रे वपरत्रान्तिमु विघ
ज्वालावलीदुःसहे ९९ परकीयाप्रो॰ वृत्तांताभिज्ञसंते न प्रश्नयोग्यता सुभ्रुवामिति साधा

रणा प्रश्नेनोत्तरदाने संकोचाभावो व्यज्यते अनुपमपलापानर्हैः विरहः संतापः शरीरत्यागोपि
न मुंचति तनुपदेन स्पृहणीयत्वं भतोवद्धानलि: दीन पृच्छामि सख्युवद यापथं वेदतावलादि
मृतां देशो न दीयमानं किमिह परलोकेपि स्यादित्यव्ययः अत्र यथोक्तेन वस्तुना तद्वियोगेन म
मरणमिति चिंताप्यथोचितमाचरेति व्यज्यते ९९

नास्तमिति हेऽका तेन्निसंवृद्धि पदानपाद्दानंद खोट्रेकमावेदयति पन्नगस्तेन भयपोताः भूर्धीस्थनेनसाप
संपादयुगलमित्यनेन भातिभून्यस्तं विचगुलेः अभुरादेभनि त्वरासाकारितं विशेषेणासलागुरु
लेनसानतीयता नीतिः स्ववृत्तेमयादास्यन्का एवंसंनिमित्तं विचन्द्रदूत भपितुसर्वमेववृतसिस्मृतेः
स्वस्तपन्नगमूर्ध्निपादयुगलं भक्ति विमुक्तागुरो स्वज्ञानी तिकारिकिन्नभवतीहे नोमयाद्युतं।
मनसोपुत्रं चुचिप्रस्थिता ९७
भंगाग्राग्रतपीतनानयनयोः कोपि न्नमोरीरवः कुंभीपाकपराभवश्च मनसोपुत्रं चुचिप्रस्थिता
सामान्यवनिताशो॰ मुद्राप्रदेहिवल्लुपायभवद्धियोगमासाद्य पास्यतिवहिः साहसापदेतत् रसं
मिगृस्यविगलन्नयनांबुधारा वारांगनाप्रियतेमकूरपोवभार ९८ अलस्वयिप्रस्थिते प्रस्थानोद्य
तेअंगानाग्रतयालनाभसंख्यातवंशनारौरवस्यनरकविशेषस्य संबंधात्कुंभीपाकं इत्यासदस्यर्थः कुंभीपाकं रेइतिभावः ९७॥
पराभवः पीडाभविष्यतिरवस्तुसमंजसमित्यर्थः अंगारीनाप्रयुक्तापराधित्येन प्रत्येकं रामोपगमसेनभंग
भवद्धियोगमासाद्य एतद्धुलयसोवस्तोगिनसकेच एएकसे मांविपक्षितेवाहसाभककमोपगमसेनभंग
लेकूरतेयामयानधावस्थानेमशाकद्यसान्मुद्रमगुलीयकं तेलयाये।। एकवचनमस्वकुचाणधारणासा
मध्याहूरुपोक्तिदिवचननिर्मोचनानहस्यंग्रनपति ९८

रसमं॰टी॰
॥३५॥

पतिः शयनमिति परनायिकालिङ्गनवशात्कुचमुद्रितोरस्थलं एतेन दृष्टापराधता वचनामृतैः अमृततुल्ये
न प्राणप्रदत्वं वामभ्रुवा सुंदरभ्रुवा सुभगास्य रमणीयाया वा स्मितद्युतिः स एव भरन सकपटरूपो दूषकः प्र
न सुभगत्वे न दुर्लभत्वं द्युतिपदेन कांतस्वांतभयध्वांतनिवारकत्वेन नगारता ध्वनितेन सापराधता प्रसन्न

अहितकारिण्यस्मिन्प्रिये हितकारिता लाघवतमा अस्या उत्तमेव चेष्टा पतिः शयनमाकुचविचित्रि
तोरस्थलः प्रसन्नवचनामृतैः स्मितवामभ्रुवा भवाकुरिस्मितपूर्त पपूरपदकेरपूर्जिवि
लसद्विलोचनचमत्कृते स्वुजैः ८९

विलोचनचमत्कृतेः ध्वांक्षरूपैः कमले इत्यर्थः अत्र विविलसितलौंतदैष्ट्यः अपुनलेन सरससत्वं तेन कोपो
देयाभावः अनापीसादिचयेण भक्त्यतिशयः एवं च प्रसक्षदृष्टापराधे निष्कपटे वचनव्यापारकारित्वे
नोत्तमा सा ८९ ॥

कांतेति सापराधकांते सांत्वनाद्युक्तैनकंचुकस्पर्शेनुर्वे निरुत्ति रोपवशाद्दृढीकृत तीव्रयाकोपेन कषायाभत नांतरतत्ता पद्मारोपकलुषित मन्मथशरनखांकुराः म

एवमन्मथशरनखांकुराः तत्पारातंगा नूतन... ...नतीक्ष्णाना साकूतलीलाभिप्रायेचाटुवचनैरस्य ना

न्मथीयतेन दुःसहता कटाक्षांकुराः मुक्ताः अंकुरसेनतीक्ष्णाना ...मध्यमा अखासनुव्यवहारानुसारिणीचेष्टा प

हिता हितकारिणी प्रियतमे हिता हितचेष्टावती मध्यमा ... मुक्ताः कोपकषाय मन्मथशरांकुराः कटा

हिता हितकारिणी प्रियतमेहिताहितचेष्टा... ग्रीवया मुक्ताः कोपकषाय मन्मथशरांकुराः कटा... महादानीकृतासम्भुवाः १०

धाकांतेसा गतिकंचुकस्पृष्ठित यासाचीकृतग्रीवया ... धीकधासलसा प्रीतिः अल्पलते मम महादानीकृतासम्भुवा

क्षांकुराः साकूते दरहासकेसर वचोसाध्वीकधासलसा ... रुधिरस्य धाराप्रसूतिलयाअल

कांचन

कारिणिसती स्यर्थः ईषद्धासएव प्रसारजन्मा केसर यत्र मा... वीररुधिरस्य धाराप्रसूतिलयाअल ...नोरथं संपादक

कारिणि सती स्यर्थः ईषद्धासएव प्रसारजन्माकेसरसलीलेन सविलासता दृष्टाकांचनातिप्रामिम नोरथं संपादक आसपनिवारणायप्र

सानिर्भरात्मा धीयसे नोन्मादकृताश्चल्लसलेनस विलासता दृष्टा कांचनाति ... ११ प्रस्थाने रुति आसपनिवारणायप्र

त्पलतेन महादानीकृता प्रीतेः सर्वाधकचेल हानेमहता ११ प्रस्थानेरुति प्रियस्याति इय प्रेमवत्ताचल

स्थानेउद्यानादि प्रयाणावसरे लज्जातीये तैरेव तत्सपसेवांकुरणात् प्रियस्याति इय प्रेमवत्ताचल

71

स्मिन्नपि विद्रुमस्य प्रवालस्य यो द्रवो निर्यासः तस्य या नदी तस्यां शिंगत्तः शोभाशालिनो ये तरंगा
स्तेषां यो अमिः आवर्तः तत्र भ्राम्यता भ्रामं भ्रमत एव क्रांतग्लानयुत्ससरोज पत्रतत्सदृश्या अत्र विद्रु
मपदेनरक्तता रिंगत्तरंगे स्याद्दिनाद्यं चलताभूयः वारंवारं असंवुध्यानुपादानेनना यिकाया अनु

हितकारिण्यै प्रियतमे ऽहितकारिणी अधमा एषा चेवानिमिलितकोपवा च शील मिधीयते अस्या
निष्ठुरत्पाकोपताद्धमेव चेष्टा तद्यथा प्रस्थानेतवयः कुरातेकमलच्छाया मुखाभोरहे श्रीखंड
द्रवधारया शिशिरया मार्गे पुनः सिंचति तस्मि अयसि विद्रुमद्रवनदी रिंगत्तरंग अमि भ्रांत
क्रांतसरोजपत्रसदृशा भूयो हे शाकुधमसि ९१ प्रसंगात्सख्यादीन्निरूपयति विश्वासेति उपाल
भः स निर्वचन सत्तवेति उपकंठः सन्निहित प्रदेशः कनकसेन गोरत्ता कुण्ठिन्यो नगते उपकंठ पदे नउ
परिनायक करस्पर्शयोग्यता ध्वन्यते मकरिकापत्रावली वल्ली सत्प्रमादकुच स्पर्शे न सरो मा च भिस्व
र्थः प्रियकरत्तेन खनो चित्यं रहसि एकांते तेन नायककरस्य कुच संवंधो चित्यं न घान अन्य देव लिख
नीति ध्वन्यते एतत्परिहासो दाहरणमपि वनुशाक्य परिहास परेन

सोऽद्रैति तेनातिनिविडिवाह्विलमेघधारासंपातवरवृणाभवलयस्याद्येनयत्नमसरवीति तत्सखीति
तत्स्वयहररयवेतस्याव्युपते सातिशयस्नेहं तद्विषयवहतीति तद्युक्तमेव तथोविधाद्दीपननतद्गलो
ऽन्नासहागमननिश्चयेनचेतिभावः तथासप्रियतप्रेमभन्यहृदं माश्चर्यायतथाविधोद्दीपननस्या
गलनालू तथानुरागिण्यामप्यननुरागाचेतिभावः एवंचनोविकाससहृदयातनुहृदयरतिसनिंद

विस्तरभियाप्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदानोदाहृताइति सखीलक्षणं विश्रामविश्वासकारि
णीपार्श्वचारिणीतस्याःमंडनोपालंभशिक्षापरिहासप्रभृतीनिकर्माणि मंडनंयथा स्तनक
नकमहीधरोपकंठे प्रियकरपल्लववसुल्लेससश्रमोदं रहसिस्मिवकेरिकाभिषाद्विरवलीकमलमुखी
धपल्लैः सखीजघान ९२ उपालंभोयथा साधुध्वानेमुखरितति ऽः श्रेतीयरतोयदानोधा
रासारैर्धरणिवलयंसर्वतः प्लावयति लेनस्नेहंवहतिविपुलपलेसखीपुलकमेतेले निस्तेहोवरह

सातंद्विमितिहेभालिरुम्पदर्शनायकंसंगछइतिवक्ष्यमाणांविनारयेथानदाहमितिहसेद्धामसरादिस
भ्रमतिताववचलहृदनामितवसोरभलोभगलालितिवैवोपिसालास्यतीतिभावः यावोनचंद्रिकास्वाद
चपलचंचुपुटाभ्येकोरभ्रमतिएवलहृदनचंद्रिकायानोगतचंकोरचनिनयेत्तभावितसतवदोषइतिभावः

73

रसमं॰टी॰
॥३७

अलसो न चासुखरददृर्ते नो नो दिवसभ्रमतोन दिवागंतुमुत्सुको भवत्साकारितं न सर्वत्र विलातार्थी वेदकतं मधुलिट् स्तेनो हु तस्स वतव्या विवेकु विधुरतं च व्यज्यते रात्रौ नपलचपुपिश्चनारातिरात्रिजातानि खि ल्लवृत्तानो वेदकारारव रात्रिव्या पारेण स्वोदरपूरकप्रापिको भ्रमदिवह भयवसा दूमनमनुचिंत तवचक तथागतव्ये यथा केनापि न ज्ञायत न रातिव्यज्यते केचित्तु मधुलिट् च कोरहो ह्रुभ्यागानाधरपान लोलुपत रु

शिक्षायथा सानंदमालिवृनमालिविलोक नाय निर्गच्छकुसमिति किंनु विचारयेथाः ॥ का...
रिणोमधुकरा दिवसेभ्रमति रात्रौ पुनश्च पल्लवचुंपुटाम्भ कोराः २४ परिहासोयथा आगा
रमितिलिखितासुनिचयस्य कुः सप्रमोदहासमूर्तिपुलोकयंतु ःख्यसखीजनवचः प्रति
पद्यसद्यः सीतास्मितद्युतिभिरत्तरपाचकार २५

आगारेति अत्रलोकम्भनूत्वेनलज्जाहेतभावः सखीजनवचनावज्ञयोन रसनार्हता अत्रच तथाह स्मिते
नमस्थितिपनामायमित्युत्तरितमितिभावः २५ असंलपेति अत्रवागभावपूर्वकम्भूसंतापनेनाध

३७

74

२२ दर्शनत्तानमायेघते चिरायदर्शनव्रणादूयमानतेनवचनासामर्थ्यं सिद्धमेवेति नम्रीकरणेस्वेतिल
णावशादानम्र अन्नदर्शनदर्शप्रदर्शनेन परिहासः॥९९॥ दिव्यंवारीति सुरधुनीमौलौ विसनेन
स्ने हवन्तयातदभ्यासवन्तयावानले दिव्यंतत्रिणीयमकुमितिभावः दिव्यंशपथविशेषः एवमग्नि

सख्याः परिहासवत् प्रियस्यापिपरिहासः यथा भ्रूसंज्ञया हिशासिमन्विसखीनवाग्मि
रित्थंविहस्यमुखवैरितिभाषमाणो राधाचिरायदर्शनव्रणादूयमानबिंबाधरावदनमा
नमयांचकार ९८ प्रियस्यपरिहासवत्प्रियायाअपिपरिहासः यथा दिव्यंवारिकथयन्तः
सुरधुनीमौलौ कथंपावको दिव्यंतद्धि विलोचनं कथमाहि दिव्यसेना गेतव तस्यायुतविधो
लपाचमुषितोहारः परिस्वज्यतामित्थंशैलभुवा विहस्यलपितः शम्भुः शिवायास्तुवः ९७
दिव्यंसपदिव्यंचन निर्णीयायवं तस्यायनश्रुतेनसह भिमतविधाननिपुणज्ञात अहर्निशंरंगितया
भुजंगस्यतद्धीनत्वेनतदभीष्टसंपादकत्वाच्च एवं दिव्यानुद्विविधानपि परिहसन् हारापहारसिद्धवत्
स्वाहशैलभूतेनकठिनहृदयत्वे तेनपरिहासायोग्य तेनचतज्जनिताऽनधरणा श्रवणासव्यज्यते शम्भुसेन

प्रसंगाद्वतीनिस्पृष्यति द्रुसेति द्रुसंचना नाविशेष विषयक नैपुण्यवतीत्यर्थः अंचतीति। समा
यातीत्यर्थः उद्दचातिप्रकटी भवति अनेन गमनयोग्यता आगमने बाधकमाह चपरमनोभूः
तेनानिवारणीयता चंचति स्पृष्यति विनयसाधनसिद्धिरिति भावः एवं चागमने विषम शरस्तु
रैस्तार्ह्यिष्यतीत्युक्ते बाधकांतरमप्याह अप्रतिज्ञात अर्थान्नायकस विधगमनं नत्सज एवं चाग

संघट्टनं यथा अंचति रत्नतिमिरमुद्दंचति
तस्याः संघट्टनविरहं निवेदनादि कर्माणि रस्मिन् १८ ॥७ ॥७
रतिं चंचति मनोभूः अनन्यजपुनः विरचपरतमनरत्नरस्मिन्

इतीतिपाठेनायकोनिरियं हेद्दूति
मने प्रतिज्ञाभंगरूपं समहद्बाधकमिति भावः कर्तव्यमाह तस्मिन्निति द्रुतीति स्पृष्टेनसर्वस्पृष्टा अनुतिष्ठत्यर्थः ने
रजन्यागुनं चाति भंनस्नहशीकरणा निपट्टनं मदंगे प्रति ज्ञातं तन्न स्वेन सर्वस्पृष्टा नुसंधानपूर्वकं सेव गच्छयेन
नु अतिस्मृतं चेद्दूस्या मितं चाह तस्मिन्नुन्नेमनः रत्नं आसन्नरचयतेन नरदनुसंधान
विस्मरणं न भवतीत्यर्थः १८॥

76

पञ्च इति काचिद्दूती कृष्णं प्रत्याह हे कृष्ण सा चंद्रमुखी धात्रा भूमंडले प्रदीपकलिका च नैव अनेन रमणीय त

ताति राय: तस्याश्च देव वशात् एव च नु नतवा पुराध इति भाव: चरस्या पि दृशा सम्मीलति उच्छति त

तो हेतो: भ्रम: तद्वचनेनावतापना फलस पादनौ चितीव्यन्यमे न्नतेनाशिरसा प्रणामपुरस्सरं

चिरहनिवेदनं यथा चन्द्रे चंद्रमुखी प्रदीपकलिकया धाराधरपटले तस्या देवशात् दशापि चुरमा प्रायः

सम्मीलति तद्भ्रम: शिरसा नतेन सहसा श्रीकृष्ण निक्षिप्यता स्नेहरत्नं यथा तथा न भवति नेत्रोत्कंप

संतम: ९९ शृंगारस्यो भयथा निरूपणानाथ पत्रो निरूप्यते स त्रिविध: पतिरूपपातिर्वै शिकृश्च विधिवसा

तिग्राहक: पति: यथा लंपीयूषमपूरलमुच स्त्रिशिरस्त्रिग्धा सुधाशीखरानुसभोगोद्विलवसेखिम

पूरणाभोगे: क्षणं वीतस्य तंस्ववर्गो हि निविंच सिंच सलिलै: रंगै: श्रीशीपाथै: रोपद्रोलसुताकठोरमह

स: कान्यापथिकूप्याति १०० अस्यार्थ: सहसा मत्सालेयेन तेन विलंवा सहिष्णुः अंधलावण्य सारसासा

रात्रिके तमस्तद्रूपं यथा न भवति तथा कुविंस्यर्थ: एवं च त्रिभुवनाभिरमा सालसत्साद्देविना नामीविष्यती

नियम्यते अन्या पिदीपदशानिरूपणाधीनं निरूपणाविषयसादिरस्यार्थ: ९९ नायकायम मत्साल नवलना

यत्र निरूपता मिति भाव: विधिवदिति वस्तुतस्तु तेन नियामिकपातिग्रहणस्य भिन्नसात् नेकपातिसमि

रसमं॰टी॰
॥३१॥

कान्तिरिति स्वार्वकालिके ति रक्षितेति व्याप्तिवारणाय व्युत्पस्यते तादृशविधिवत्याप्ति ग्राहकरूपादिहीनतया ना
यिकायामनुरागि एपति व्याप्तिवारणाय विशेषणदलं पृथ्वीति व्याप्तिवारणाय समसभावने यावेन गामना वस
रे पृथ्व्यादीन्प्रार्थयते पृथ्व्यास्तत्ल नत्वीत्से पिस्वयं स्वप्रार्थना करणे नाद्विंतिज्ञापितप्रेमाभिव्यज्यते दिनमणो इति
मणि तेन तत्करणासमर्थता स्वस्य सूर्यस्वरूपत्वेन प्रार्थनीति तु व्यज्यते वर्त्म मार्गं लघुता अल्पता स्वेदं श्रमं हर दूरीकुरु इति
यन विशेषणस्य संज्ञा धृचिलदरक्षावने तिपाठः तत्र वनान्त संबोधनं १०१ सकलेति समः अन्यूनानधिकः सहृत्तः

अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् सातिशय्ये तु धीः सर्वकालिकपरांगनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तो ॥१
नुकूलः यथा पृथ्वीं जम्भवकोमलादिनमृणाले लोभ्यमगीकुरतं वर्त्मनं लघुताम्प्रयाहि पवनसंखे ॥५८
दमुसेरस्य सान्निध्यं अयदण्डकावने गिरे निगूढमागोहहि: सीतासौ विपिने मया सहपतनिर्गतमुल्के ॥६०
सकलनायिकाविषयकसमसहमानुरागो दक्षिणः यथा एतत्पुरः स्फुरति पद्महृशां सहस्रम

अकृत्रिमः कार्यानुरूपनायिकानुरागवशात् लुरखुदासा पारसमेति कृत्रिमानुरागेण वतिनिरासा पारसहरे
जि एतस्य रहति एतेन किं नावलोकयसीतिवादिन कचितल्लभ्यमाह पुरः अग्रे स्फुरन्तीत्यनेनातिशापित

३९

78

ध्यास्यते रसाकलय्य उक्तेत्यर्थः अंबुरुहत्वेन आनंदाश्रुवता वेपमानेन वपुषा करणेन रोमांचितेन अच्युतेन स्थितमपि
पश्चपः पद्मा रोमांचितेन वपुषा पतिं स्थिते नाच्युतेन आनंदाश्रुवता वेपमानेन वपुषा करणेन रोमांचितेनाच्यु
तेन स्थितमपि स्वल्पपरतिवाच्यं अनेन वसस्यत ज्ञाप्रयाणकुत्रा अभ्रोदा हरणेना भावाकी यासप्रतिपादका
भावाद्भमुनिगुरूपतागताया चाभास सुमितिभरतसूचेत इत्यसे [illegible] विशिष्य भरतेरलथा येन स
भावाद्भमुनिगुरूपतागतायाचाभास सुमितिभरतसूचेत इत्यसे [illegible] अलंकार संयुक्त इति १०२
अलंकारभावाद्भ अष्टाढ उषीलनहेतुप्रातिसंधान स्वसाधिगालित यथा लरताभावे नासपसरूपलेति १०२

स्मितपूर्वकम्…अयं नूनं निक्षेपा पामि रसाकलय्यत यत्नाधरे हे निमील्य रोमांचितेन वपुषा स्थितमच्यु
क्षितपूर्वकं स्यत नूननिक्षेपाधामि रसाकलय्यत यत्नाधरे हेतिमी…प्रश्रयपरा पलाधरः पयावदो हरे
तेन १०२ भूयोनि: शंकुरस्त दोषाविभूयो निवारितो पिधूप: तल्पोपात्तेवून रुनल्प प्रचेष
परकमलपा दूरितो वारितो पिस्वापसरसा पुनरूपगतो दूरतो रत्नहृष्टि: [illegible]
यसा दृष्टो दृष्ट: पुनरपि मया पार्श्वे तव प्रसुम: १०३ भूयोनि: शंकेति वहतरा निर्भयापुराध नतकसे सति
प वहतरातिरस्कार [illegible] सति विनयपरायणा मित्यर्थ: निर्भय पसन शठव्युदास: स सतेना निर्हरणेनाताव
तमदृ प्रत्युत विशिष्टाताव निसाहृ: द्वितीयलस तेन मानिनायरूपहास: दूरतो वा स्मोपिप रिम्ने रितितोष: ता
लासम्भाव्यमहिमितमानायदूरत: व्यवहितदेशोरत्नहृष्टि: मुग्ध तावतोपि तस्य पापीयसो विरहेणाकाङ्क्षयाद्
त्र

मुक्त

१०
(१४७०-४)

79

रसमं॰टी॰
४०

लितं पद्मारात्रौ नालंकृता स्वप्यादिसामग्रमादि । नृपसूनुः पद्मा विरहे गोसम्मतसत्यतं अन्वेषणं स्वास्थ्य वि
स्मरणात्तद्दृत्तानाहृतद्दवेषणं भवत्कारादिवधनतापकारिचं धोस्यते निवारितत्वं विनटाप रायणे
लेस्फुटे १०३ कामिनीति सापराधत्वेसति वधनानिपुणासमित्यर्थः मौलविति दाममालां भालफल
कफलकसेनो योग्यसंव्यज्यते एतेनमृगदशस्यैव सिद्धे नामभुवः निव्यर्थमित्यपोस्तं शठसंचात्रस्फुटं १०४

कामिनी विषयकूकूपरूपः शठः यथामोलोदामविधाय भालफलके व्यालिख्य पत्रावलीकेयूरंभुज
योर्विधायकुचयोर्विन्यस्यमुक्तास्रजं विश्वासंसमुपार्ज्य नागरशठःकांचीनिवेशच्छलो नीवी
ग्रंथिमपाकरोति मृदुनाहस्तेनवासभुवः १०४ भारचौहानिहेतुः पतिरुपपातिः यथा शम्भुस्व
लितेननयनेन नयनप्रांतेननप्रेक्ष्यते केयूरध्वनिभूरिभीतिचकितेनोपयत्रवा श्लिष्यते नोवायत्रहाने
स्वलग्नदृष्टान विंबाधरः पीयते वायत्र विधीयते तुमतितलंते स्थिरतं कामिनोः १०५
रते
शंकेति यत्रैभयमं स्खलितेन नयनप्रांतेन नप्रेक्ष्यते तारणाभावोव्यज्यते यत्रचकेयूरनादस्यश्रुतवद्दुसेनरू
सावितं आश्लिष्यते भयप्रकृतिताश्लेषाभावे हेतुसप्तनचशानेरलग्ना अपितु दृढलग्नादशनाय

नक्रियायांतथाबिंबोधयोनपीयते विंचसनमतिततरतिवृत्तितंनविधीयतेनृसाविषयीक्रियतेके
चिनुविधीयतेसर्वमेतत्स्पष्टनक्रामितात् तत्किरतआचर्यविनाशकस्यस्फुटमेवअत्रैतादृशाप्राप्तेसधा
इतिविभावामितिकेचित १०५ चतुर्धातिमनु
नससाद्रूमलितवेषविमुखताभावात् कथंरसपोषइति ... कथमुपपत्तौसम्भवरतिस्मधु
कूलादिधिदेनेसर्थः ननुसार्वकालिकपरागमाधिगतस्यानुकूलस्य ...

उपपत्तिरपिचतुर्धा परतंत्रशठसंतत्रनियतं अनियताःपरे वहयेश्योपभोगरभिलोवेङ्गिकः

कू६ यथा कांचीक्लिंतिलकोमलनाभिकान्तिपारावतध्वनिविचित्रितकूठपालिं उद्गीतलो
चनचकोरमनंगरंगमाशास्महे कमपि वारविलासवेशाः १०६

रशहेवचतकोमलतालकोम ... विचित्रभा
ललाभिशोभायतंस्पष्टहृदुपमाननाभिवादितिभावः पारावतध्वनितत्सदृशाध्वनिभिः विचित्रेनरम.
नानलेभापीतालाचकूठपालि पंचलतारमबकेलाभिविविधमनितचातुर्यादिविभावः अनंगरंग
लीयतामुखाचंद्रिकापानार्थंकंचलेचकोरनेत्रपकूरउरूतेलाशिक्षितगनारमितसोभाग्यशालिनी
रंगसुरतंकमपिअन्यांगनारली

81

रसमं॰ टी॰
११४१

वैशिकस्त्विति वस्तुतो ललितशांतसंलोद्धतानां प्रसेवमनुकूलादिभेदेन षोडशानामप्युत्तममध्यमादिभेदे
नाष्टाचत्वारिंशन्नायकभेदाः अन्योपस्वयमूह्याः चक्षुः प्रांतमिति शोणारविंदशतानां कोपवशान्नीं वीर
तिन्याश्च नैरस्त्वं वदत्येवेति भावः वीटी तांबूलकवलं शयनसमीपदेशः प्राप्तिजन्य हर्षवशोद्भूतं तीकपोलद्यु
तिस्तल्लावण्यं यस्य आननेनाभायाच्चिंतयावेति भावः शिरसेति उपलक्षितं इति शेषः गुप्ति प्रीतये इति भावः ॥

वैशिकस्तु उत्तमम[...]माधमभेदात् त्रिधा र[...]यितास्यास्य :प्रको पिपिउपचारपरायणउत्तमः यथा चक्षुः प्रां
तमुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशः शोणारविंदश्रियं नो उज्जल्पति न स्मितं वितनुते गृह्णाति वीटीं नवा तल्पोपांतमु
पेत्य किं तु पुलकश्यानत्कपोलद्युतिः कांतः केवलमाननं नतशिरस्सामृतमाग्नं गुप्ततिः १०७

अस्यमिति लास्यंगीताधियद्वालास्यपरेन प्राकृचलस्पते तर पितथापिक्वापितत्नूयताविषयभूते प्रदेशे क्षणं
स्थी यतापतेनसमनो भावग्राहकस्य व्यज्यते उद्यम उत्साहः मकरिकापत्रलेखरचनाविशेषः धारणी संघातः
सायंतनमिति सर्वत्रान्वयि धूपः सुगंधद्रव्येणाधिवासः एवं चैतादृशसामग्री संसादने किं भावीति दृष्ट

यमिसहतेपि पनोभावन्याहवतं घोषतेकुमा दिखतो नियोग: भोरपातेसघात: धप: सुगं पदव्ये णाधिवास:
नायकस्य खतुणव पुरामरी: सरव्या तिवी एत दशसामग्रीसताद्दमा प्रसादकरिष्यतीतिभाव: १०८
उदयतीति कापीतिलिंगविपरीणा मेम सन्ना दातव्य प्य नजिका पिलञ्जादि नि दिषयिप्पया
दस्पर्थ: एवमग्रेपिवकुलमुकुलाएवकोशा: सदसोगंघ्य जिभान्सात् तदतो सता मुकी डासा हिसस्या
त्रियाया: प्रकोप्येय: कोपमनुरागंवा नप्रकाशपति ये एवामनोभावं गृपहातिसमध्यम: यथा
भास्यपद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्य नवीतवचानेन शोणासरोजकातिलदपि क्षपिक्षणं
स्थीकृतं मालया: करणोघमोपकरिकारभ: कुचाभोजयो धूप: कुतलधो रिणीषुसुदृश: सा
मध पलन्ताभ्यय: कामनीडाया मधतदसा रसविचारो ऽधम: यथा उदयतिहृदिनैव पस्पल
नच मानच करुणाको विभी तिलेश: वकुलमुकुलकोशाकामलांमापुनरपितस्यकरेन पोतयेथा: १०९
ससहादितिभाव: शठएवेति चकारोतभावाभीरुनरयोज्य: अंतर्भवत्येव न खतंत्रदसर्थो: पोगव्यवछेदा
र्थश्चैवकार: शठमदनुकूलातिरिक्तपरहस्यापिकश्चित् एतेनदासिणस्यापिमानिलादि संभावनेन
शठएवेस्ससंगतमित्यपास्तं १०९ ७॥

रसमं॰टी॰
॥४२॥

तरवीनायिकां प्रसाद्य वासयति वात्स्य एवाशयो नलाभ्यं तरस्तदर्थानुज्ञानाप्रोतः प्रातः धृतलिङ्ग अहमधुनैवा
तरवीनायिकांप्रसाद्य वासयति वाल्यं शाशयमात्रप्रधानेन तथाधिकार्यादर्शनेन अनंतरस्यागत्यादृशानारिति भा
गमिष्यामीति न वचः केवलं वाल्याशयमात्रप्रधानेन तथाधिकार्यादर्शनेन ... पियल्लतारयसीतिभावः एवंच
वः लवमनः वल्लसहशांसतोनुरज्ञातद विरहे तो दृशीमवस्थागमितामुपियल्लतारयसीतिभावः एवंच
पुरपीडां ज्ञानविधुरस्य पूर्ववचनवदिदानीं तन्न मप्यलीकमिति व्यज्यते इति इमां नायिका पावाचं श्रुत्वा
पुरपीडां ज्ञानविधुरस्य पूर्ववचनवदिदानीं ... व्याभाति पदात् एवंच शठसंधन्यते वाहिः केलिसद
विनयः नायकं विषयकं सासनं अपाअर्थो ज्ञायकेव्याभाति पदात् एवंच शठसंधन्यते ... जोपमेयमनश्रुत्या

ध्या

मानीचतुरश्चशठः एवांतर्भवति मानीयथा वाल्याकुलपरस्परांतवचोव ज्ञोपमेयमनश्रुत्या
धाचमिमामपास्य विनयव्याजाद्बहिः प्रस्थिते प्राणेचीति विलोकनेन परिहृतालापेनिवृ मानेन
प्राणेश्वरे निपततिहि तस्य पुणा वामभ्रुवो हृदयः ॥१॥ नाद्रिश्यादिः परिहृतालापेन केवलं तावदनुज
.पिनवीन विलोकनेपिनकेवलं विलोकनत्यागः संपन्नतापिनेत्याह विवृतानुने परिवर्तितास्ये एवंचे
ताः हृदयस्य ... निर्गमनकुपितत्तमावेदयति प्राणेश्वरे एवंचतथा विधा विलोकनोचिती व्यज्यते प्रस्थि
तेगंतुमुद्यते सति ईदृशवीक्षा ... स्थाने नाभिमानित्ववावेद्यते वामभ्रुवः सुंदरभ्रुवः रूप
णादीनाः विरहकातयैतिवः ॥१०॥१८

४२

तमोयामे दिग्भागे सति रात्रिकाले निर्गता यास्त्वेत्यन्वयः प्रहसेव ध्यते भामसा प्राप्य ॥ १११ ॥ कनकुलंबी
तमोयामेदिग्भागेसतिरात्रिकालेनिर्गतायास्तवेत्यन्वयः प्रहस्येवध्यतेभामसाप्यः ११२ कनकुलंबी
रस्य कुरंगहरणेनरतिप्रार्थनाधन्यते भानो विदुभानेनसूर्यास्तेविधूदये वातल्पा भरतिव्युत्पत ११२
वचसि क्रमूतसेन हीले भ्रमसापिद्योतयतानायिकायाकुलवधूसद्योतनोदस्यपतिसंस्त्रसबलेनमृ ततेभीमध्यस्य ११३
पाकुचेष्टावंग्यससागमश्चतुरः पथा तमोजटालेहरिंतरालेकालेविज्ञापात्वनिर्गतायाः
तटेनदीनां निकटेवनीनां घटेत ज्ञातो दरिद्रः सहायः ॥ १११ ॥ कान्तकनकनवीरं करेकिमपि कुर्वति
प्रागारलिखिते भानो विदुमिंदमुखीरदो ११२ प्रोषितः पतिरूपपतिर्वेद्मिकस्येति क्रमेण
राहरत्नानि कुरुरंभाहमापि कूपेलले बलदेहापाङ्गीव कुचद्रोले पिलसमृते मध्यदेशाममृणालं
नाभिकूपो वलिरपि सरित्सल्लवः किंचपाताये सा सा चेद्रसिन कथं हतमापस्य ग्रांतिः ११३
पांत्या सरः सलिलकेलिकुतूहलाय याजाह्वेत्यमयि वर्त्म निवर्तमाने अतः स्मितद्युतिं च मे
तत्त्वतस्तरंगे रंगी कृतविमापि वामहंशाः स्मरामि ११४ प्रथत परिपतत्सुचोलवंधमुपितनकारमव
न्नं दृष्टिपात प्रकटहासित मुग्धनास्य विबुधः स्मरचचलितं स्मरामि ११५ पांखेति वर्त्म नि मार्गेमयि
व्याजात् नायिकायाउपसमीपमेत्यागत्य वर्तमाने सति गूढहासकांति यथा तथा मनोहारि दृग्विभ्रमैः किमपि
उन्नतसंचवनाराने योग्यस्य व्यजयति प्रथतेस्वादिनास्तनयोः स्फुरताग्रहणायोग्यता च प्रवंत्रसेनसरापस्यद्वसप्रकर

रसमं॰टी॰
४३

शून्यंगृहे बहुप्रकारा: चावृटाक्षादिरचनाप्रकारा: रचनास्वतउपनोहीपनालिखावाय पुष्पव्यानप्रा
प्यानिर्जनवनप्रतिगतइत्याद्यन्वय: अयमनन्वयुक्तयंरुतिश्वगच्छ।११६ नभेदाइति उक्ताइपरस्यार्थ:।
स्वभावेनदइयति अनुकूलसइति अयमासत्से पिनक्षेतिरिसाहु: एववस्थायामिति जानातिक्रम:पू
र्वमेवागत्यस्थितिर्वावनमितिनीझया सचिव:प्रधानस्वस्त्री परस्यार्थ: वरोपवरोणविधि:इथीनायि
अनभिज्ञोनायचौ नायकाभासत्व शून्येसमनियोलिता बहुविधाभंगिर्दनं निर्जनं पुष्पव्यालमुपेत्य
निर्गतपथस्फारी सताह्रपः ताबलाहरताछलेनाविहितोन्यनौ नश्वाारुहा वनेनापिनवैति दू
तिमहता पत्नेनसइत्यास्यति ११६ नच नायिकाभेदा: नायकस्यसंहितिवाच्यं तस्या अवस्थाभेद
नभेदाइति विशेषणात् अनुकूलसंदेशितालेधृष्टशठसमिति चत्वारश्चनायकस्य स्वभावाइति अन्यच्च

कापराधवक्त्रानुयावरणांगभेयस्यताहृशांवचोदेहिये नपीयूषस्ववापीनायचां अमृतस्यवदनाज्ञते: वदनवस्म
लेनिर्गलपरिमले: पृथ्वीचसुगंधागायतावारस्यथवा आसत्तीकोप: स्पृहयालुनायचूदइनोलसुकुंदप्रत्यक्षेदृश्य
मानंचिन्हं नेत्रेव्यावर्तयतीवधापराधगणनारल्वारूपमिवबलनात्परावर्तयंतीतानंच कोपोपितवमहापुराइया
तिकस्मिश्चिदेवस्वीयत्लेनगृहीतइतिसोप्यस्मासुमनुकूलताद्योतकृतावेतिभाव:११७॥

४३

तत्रप्रधाने सिद्धौ नरति विश्व: कुमुदेश्वर: स्वंद्र रसतन्नामा रसश्च सर्वेश्वर: प्रागतात संतनमंद सुरभिसेन वशीकार

वृसा ह्यातन्नाम कुररसश्च भैरवोदरवद: तन्नाम कुररसश्च प्रतापेश्वरो दयितं तन्नाम कुररसश्च सिद्धार सोपये सभा

लवनौ दीपन विभावसा रितिभाव: आनंदउत्सवो यस्मात्ते नामृतहस्तता च शोदरीसेन व्याध्यसहिष्णुता ११८

अवस्थाभेदेन यदि नायक भेद: स्यात्तदा उत्तचित्रलब्धरवंडितादयो नायक भेदा: स्वीकर्तव्यास्तथा च सर्वेतत्र

अवस्थाभेदेन यदि नायकभेद: स्यात्तदा उत्तचित्रलब्धखंडितादयो नायकभेदा: स्वीक... [illegible]

वस्थायां स्त्रीसमागमने चासंभ्रमयाल दन्य समागम शङ्काधूतसंचार्यसंयोग विश्लिष्टत्वावानायकाना

नतु नायिकानां प्रत्युत तदुभावनेन रसाभासापत्तिरिति निषेधोन मेस चिवा पीठमर्द निष्ठ चे... विदूष

धर्मैदाक्षतुल्या ... रूपित स्त्रीप्रसाधक: पीठमर्द: यथा कोपि कोपविधि: प्रयच्छकरुणा ... भवचो जाय

लां पीयूषप्रवाहदीर्घिका पतिमले रामो दिनीमेदिनी आस्वानास्पृहयालु ... सिद्ध्यर्वतय ती

... ११७ आमतं नकुलाकुविद: विट: यथा आयात:

गृह: यसो कुप्यासितस्य सुदरितपोवृंदानिवरामहे ११७ आमतंत्रकुलाकुविद: विट: यथा आयात:

मुहु: यसो कुप्यासितस्य सुदरितपो... प्रातोश्च रामुचंति तत्रसिद्धरसा: भस्मन

कृपुरेश्वरो विस्मयले सिद्धेश्वरो मारतो भंग: स्फूर्जति भैरवो ना निकर प्रातोश्च रामुचंति तत्र सिद्धरसा: भस्मन

विशिखो ये घोनघो रसवो मानव्याधिरय चेशोदरिकथं... तसिस्यास्य लिबो... तरविप्र: सूर्य: सहा

चरोवयस्य: अर्थान्नरदस्नो: आत्मानं सत्से योगात रंमन्यानुरक्ता भि विजिनो रमी स्त्र... वरप्राप्ति जगा मेसथे: ११९

कुचकंचुकेति कुचयुग्ममधिकं [illegible] कंचुके नायककरसंबंधिप्रयोजनाय वा कुचकंचुकस्य ऊर्ध्वं कठपद
मधिकं तरुणा तेन सरदं घ्यर वंचप्रातः कालस्तेन नायिका निषेधकादिप्राप्तितेनायकस्यातोयुक्त
रमितिभावः १२० भेद इति स्वरभंगाः अश्रुस्वेदवेपथुविवर्णतातोमोचप्रलयस्तंभाः दाक्षादिकमेते नेत्र
शोभायाआत्मस्य मभावः तेन स्तंभ एवोपयाचितेनयनशोभयोस्य गगनकारी तिहृमलेविशेषणामितिकश्चित् १२१
संधानचतुरश्चेरको यथा सा चंद्रस्य ददरमुखी सचनंदसनदैवात्रिकुलभुवने समुपानगाम अत्रां
तरेसहृदयरस्सरगो कठोरे पानीयपानकपदे न सरः प्रतस्थे ११९ अंगादिवेदस्ये हाँस्य भास्वा विहृषरः
पथा आनीयनीरजमुखी शयनोपकंठमुल्लंठती स्मि कुचकंचुकमोचनाय अज्ञातरमुहरस्कारि
लिटुषवेन प्रातस्तन स्तरसा कुसुरके हनारः १२० स्वेदः स्तंभोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः वै
वर्ण्यमश्रुप्रलयाइत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः १२१ यथा भेदावृताचिह्नोत्तलकुचंतटे स्वेदः प्रकंपोऽध
रे पाडुर्गंडभित्ती वपुः पुलकितं लीनंमुन स्तिष्ठति आलस्यं नयनेऽभिप्रयमस्मरणायोस्तंभः समुज्ज्वलं
मतेतं किरातपथे रत्नोद्रिहौमौ नोलिपिः वैराव १२२ संयोग इति विप्रलंभाख्यो सति रतिप्रकृ
तिवृत्तसंयोगस्तसंयोगप्रत्याशाकालीनत्वे सति स्वाधीनसंगमोभावो विशिष्टरतिप्रकृतिस्तं विप्रलं

स्वस्पतो पादाना घुर्नोरस्य तरस्मिन्मूतेनेः स्वास्ति [illegible] नितोष्पाद्दा नाद्वेबदे नास्य यो रपि गुरुलन्वा दितोरस्मृति
बंधे वे विप्रलंभ एव विदेशायोरपि ततो प्रभ्भा दोस्य मो माण्वे साद्धेः [illegible] यमेयाकोर मानोरु पभीतिः सम
मेणा हृपोर भिन्नापोवा विपुतीति इ [illegible] विपत्य तो [illegible] स्वेदवे [illegible] नन्वा भवति
पुनरस्खलति पृष्ठ सबद्धो भवति तेन विपरीत तरतोदृश्य विधुमुखं चरणमेपुष्टानोस्मकात् पद्दावे पारिमध्येप्रस्व
चलतिस्खलति च भ्रमाधिवृद्धादन्य योज्यमान अन्यत्र पुनः रुचि सद्दाव धुर्भो दरस्य भूषण स्वचन्तो निकृतोतः

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः रतिस्थायी
भावः शृंगारः स च द्विविधः संयोगो विप्रलम्भश्च संयोगो यथा [illegible] विलोल [illegible] स्खलति वि
धुरस्खलति कूजति च पातः निपतति तारकतलि [illegible] नतिची चिरम रवाहित्याः विप्रलम्भो यथा २३
प्रादुर्भूतेन वजलधरैस्तत्पर दृष्टकामाः प्राणा पयेरुहे दलन्दशः कण्ठदेश प्रयाति अन्यत्रापि तव बाहेध
मुख दृष्टमुग्धीयमतु वक्षः पक्षे सञ्जति विसिनीपल्लवस्य छलेन १२४ कण्ठः तेन पतितां तां तार कान्ति वे
नयनजलधर ७॥
शापा शस्य पृष्पावलिः भ्रमरवाहेन्याचीरिपुलाहारः १२२ प्रादुरिति नवपदमिति पाठः ॥
इति द्वा [illegible] त्तानवर्तने १२३ ॥

रसमं॰टी॰
॥४५॥

चेत्तसोगुरुत्वं सर्वेंद्रियश्रेष्ठत्वं च युनैनैतत्सत्तादूरत्वाभावः एवं च मम्झेतरलस्यामेवुलीनं नयनयपिता
मेधावलोकयितुं इतस्ततो भ्रमतीति न मेत्यत्सुखावहमिति लिख्यते १२४ वक्लकूठकः पिकुः मधौ
र्वैसतस्य कुर्वीसंभावानापालिङ. एवं चैवं विधचेष्टातन्नाद्युपायः स्यादिति चिंता व्यज्यते १२५।

विप्रलंभेचाभिलाष चिंतास्मृतिगुणकीर्तनोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिजडतानिधनानि
दशावस्था भवंति तत्र संगमेच्छाभिलाषः यथा तस्यास्तु तनुस्सरस्या चेतो नयनं च वि
वि व्यलितं चेतो गुरुनिमग्नलघुनयनं सर्वतो भ्रमति १२५ दर्शनसतो प्रयोमकारनिरसा
धे साचिंतापथा प्रपाति योमुहुरुचतस्मिन्कुलोपकंठेकलकंठनादः राधामधौ विभ्रमममा
वहतां कुर्वीतनेत्रोत्पलतोरणानि १२६ प्रियाभिलचेष्टो व्यपि संस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिर्यथा। घुड्डो धित

पवृत्तो व्याकुलः वातावर्त्तोगायाएवं च सुखदुःखप्रकटनेलक्षणस्यांतिदुःखं भविष्यतीति तद्रूपयसीता
स्मृतिजन्यसंतापव्याकुलएवास्तेइतिभावः १२६ स्पर्शवीक्षणासमयदानिसुखानि शापतनवकूलं लक्ष
संतिइतरस्यइगोघधिकसव्यमाते १२७ गरलेति वारिजवारणइतिपाठः वारणो वारकोवा गजभ्यअति

४५

नि:वृरत्तोवा गतश्रीरर्थः धारतुरइतिपाठे वरपात्यतं मया कोतिभावः तेनरुदयस्य निष्टरत्वमस्योपिनद
भावो व्यज्यत इत्याह: तस्सानव्यज्ञ सुतसेवारएनाय रामायतो यादि दर्शमिया अवः प्रियावि षयकः क्र
त्यावि वृत्त्यपनपुनः स्तद्या विषयवन यनादि व्यभावतामा तद्धि रहे वेनापायेन निर्वाहो भविष्यतीति भावः १२९

रामोलक्ष्मणदीर्घदुरवच्च विलोनाविष्कुरोति व्यथं स्यासनोमिम लरंनहासि स्मातिलं धनेन वाच्य
सुखी वालाव तं विवसेमानदतन न्कोरेरनगज्व रेक्ष्मासः किंतु चिदेहशावलं नयाप्र पस्कार
न्वर्तते १२७ विरहकालीन कृतो वि षयय प्रपापप्रतिपादन कृपा की नं न यथा स्पदीरतेन
तदस्य ज्ञो वीक्ष्यलं वन वीक्ष्यंतो तस्याः क्षेतिकथा आपसमयः सामयः स्सवे १२८ कामुकीरा
मानितसमूहस्य हे पतालान मुद्दे गः यथा गरले मकरंदमिं विवं तरस्य वारिमेवारणो वसतेः
रजनी स्मरभूपते रूपाती वरतीयं विस्मितपरं विधातः १२९ प्रातपल्लमप्रतिबिंबस्य ज्ञातिअनुनयार्थ
पिपानन साम्यगर्व निषेधनेष्टया
मितिभावः १३० दूरे विषयोगति रेरतिसंबोधनेनी चसव्यंजयाति तत्त्वं

नि

रामो...

३ ३

५९

२

रसम॰ टी॰
११४६

धवृ स्वसेभ्यो ऽन्यदेवु अतो न तवापि गर्व उचित इति भावः । चिं चेदेभं गतं किं ओंकारमार्हे सिंगर्वो इति
भावः इदमप्यनुचितं यतस्तव शाद्दू साम्यापि तारस्त्री तनु नन । अभ्यासि धिक् यानीरहृनाधिसो
यथा मदन
दर्शनप्रतिबंधकानितदेवाहद्यपुनरिति १२१ रोगादिजन्य ... दारपायमेवनेत्यादि

मौनः तस्य विक्षेपः । कस्मा ... कल्पनायाः । प्रलापः
मिथ्याश्रितकाल्पनिक्यवहारः ... सवीक्षणासनः । अभ्यसंस्य पाणिर
चनिदानमुक्ता यथा अर्धसंवीक्षणं ... प्रियाश्रितवृथा
औत्सुक्य सता पादि ... मनो विपर्यासस्य ... प्रातिपक्ष मम् तां
घमेवि करिष्यति १३० ... यथा ... अथ शिथिलिवा तो यानमाक
तो व्यापार उन्मादः व्यापारः कायिको वाचिकश्च ... अभ्युद्युतो ... ग्रहोमुरवमहिली
वाचिको यथा: प्रेस्य ... मृगास्या मुरवमिति पारिहास ... हेला १३१ ... रीहग्रामी
तस्याः स्पृ ... पुलकं ... सिभ्रा ... ताधि पुनरीह
... रप्य सि ... मन्यदेव ... भावहे ... शिखस्याने न
स्यको ... मनो ... स्याभयिको दर ... प्रभवति सति
यनाच ... तवमन ...

४६

यथा सन्नाधिकानुसारेण तनुतां दधाना अतनुतामनङ्गतां शरीरराहित्यं न प्राप्नोति तथास्मिन्नहं तां न
स्या मदनसाम्यमात्रेणैतस्याः कोपकरणमनुचितं यत एवं सति स्वरूपहानिरेव संपद्यत इति व्यक्त
ते किं च स्वसाम्यमसहमानो मदनस्तस्यास्तापहारेयममपि कर्शयतीति किं च एवं मदनो

मदनवेदनास्तमुत्थं कार्श्यपरिदोषो व्याधिः यथा कोदंडं विशिखोपनोनि वसति कामस्य त
स्याः अपि भ्रूवल्ली नयनाञ्चलं मनसि तेषां सः समुन्मीलति तत्साम्यावर्तते यः प्रभवति स्वा
मिं स्तथा हि स्यते तन्वाना तनुतां कुमार तनुता नैव यथा गच्छति ।१३३ विरहव्यथा विकार
मात्रं वेदनीं वनावस्थानं जरता यथा पातिनी रवकूपास्तनत्तटी निकृपमाना भूस्तादृशीनि
अलं तारकाः समभवन्निसर्गाद्वक्त्रं कृष्णित्वा पितया समं कृत तनो भे शंभवेन्द्रा पादसन्नाम
समसूत्रेण कोपि पुलकारंभः समुल्लभते ।१३४

विरहिप्राणदमने समर्थः अथ तस्याः सम्पर्कतस्साहाय्यं मदनः किं नकरिष्यतीति च स्वामिनि सने
नखातं च्यो पदेशान हेतुमर्थं नोचिसानिर्मीयते पातितारिति निकृपमाना भवत्येन प्राणानां

॥ [illegible] ॥

रसम॰ टी॰
४७

कुंडे स्थितिरसद्भावात्तेनिश्चलतारकत्वं कटाक्षाद्यभावात् निःस्नांऽवसेन विलासाभावः कोऽपि सूक्ष्म
तयानिर्वचनीयः मुक्ताहारमिति गिरिलेन दस्युसंचारयोग्यता वकुलोवमूलेः सदृंचवा
न . ह्यवरस्त्वं पहारकः केवलस्तद्या पहारी विलक्षणोऽयं चोर इति घोषयते नीवीमिति गोलके

स्वप्नचित्रसाक्षाद्रूपेण दर्शनं त्रिधा स्वप्नदर्शनं यथा मुक्ताहारं नच कुचगिरेः ध्वंकणं १
नैवहस्ता नखणोस्वणोपरत्नमपि नानीतवान् चतावता भयस्य भेव चुम्बमुकुलं भूषणं
स्वरधानः धीयं चौरो हृदयमहरत्तन्वितत्वप्रतीमः १२५ चित्रदर्शनं यथा चेतश्चचल
तां स्वप्नप्रियस्ख रविक्रीडेनमांपीडय भ्रातमुंच दृष्टो निमेषमवेगं कामसं तादृश्यता
यहें मूर्धनि कर्णयोः कुवलयं तंद्रारधानः करेसोयत्नो चनगोचरो भवतु मे दामोदरः

बोलसेन भ्रमयोग्यता विहारः क्रीडां तिहारस्याकारमाह नीवी हरेरिति व्याकुलतां विषयांतरे
वंचलता

नीवीं हरेद्युरसि जोविलिखेन्नखेन दंतच्छदं च दशनेन दशोदकस्मात् दृष्टं पटे विलिखितां दयितं ४७

[illegible]

श्री

छायितियावत् प्रियसखिलेनमृदुत्तू मय इयंविधेयमिति व्यज्यते मांप्रियदर्शनोयुक्तां [illegible]तर्निमिष
दर्शनेसमंतरायोमाभूदित्यर्थः भगवन्कामभगवत्वेनक्षमायोग्यताक्षम्यतां मनसोवधारणा

कुर्वंतुकवयः कर्णभूषणांरूपयामम १३८ तातोयस्य
माधवीकस्यंदसंदोहसुंदरीरसमंजरी
गणेश्वरः कविकुलालंकारचूडामणिर्देशो यस्य विदेहभूः सुरसरित्कल्लोलकिर्मीरिता प
द्येनस्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता वाग्देवीश्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्धाकरी मंजरी १३९
इतिश्रीमद्भानुदत्तकविप्रकाशिता रसमंजरी समाप्ता ।। शुभं भवतु ।। ।। ।।

एवंचरसस्यंदोहः प्रबन्धसारसंग्रहः तेनसुंदरीतद्द्रू सं
र्थमितिभावः वर्ह्मयपूरवित्वं सोयंप्रसिद्धविभवः।। इतिश्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतो रस
तीचासौसुंदरीतिवाच्यनेसेकृसमविवक्षितं।। [illegible] लिखितं स्वार्थं परोपकारार्थं ।।
मंजरीप्रकाशःसमाप्तः।। घारोपनाम्ना [illegible] रामसुतेनश्री [illegible]

स्पृहणीयदर्शनले ।।

४८

ॐ [illegible] ॥ श्री [illegible] ॥

॥ हे पुस्तक रसमंजरी सटीक होया ॥ [illegible]

११४

४८

96

[OrderDescription]
,CREATED=29.09.20 14:26
,TRANSFERRED=2020/09/29 at 14:39:42
,PAGES=96
,TYPE=STD
,NAME=S0003762
,Book Name=M-1730-RASMANJARI SATIK
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,